

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTU VƏ
RENTABELLİYİN TƏHLİL METODİKASI PROBLEMƏ YENİ
YANAŞMA”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əliyeva Güllər Şəhrəddin qızı

BAKİ - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
_____ **imza**
“ ___ ” _____ **2021-ci il**

“İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTU VƏ
RENTABELLİYİN TƏHLİL METODİKASI PROBLEMƏ YENİ
YANAŞMA”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- Mühasibat Uçotu və Audit

İxtisaslaşma: İstehsal Sferasında Mühasibat Uçotu və Audit

Qrup: 404

Magistrant:

Əliyeva Güllər Şəhrəddin

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.d., dos. İsmayılov Niyazi Musa

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm Andı

Mən, Güllər Əliyeva Şəhrəddin qızı and içirəm ki, “İstehsal müəssisələrində mənfəətin uçotu və rentabelliğin təhlil metodikası: problemə yeni yanaşma” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTU VƏ RENTABELLİYİN TƏHLİL METODİKASI PROBLEMƏ YENİ YANAŞMA”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: İqtisadi göstəricilər bazar mexanizminin əsasını təşkil edir ki, bu da öz növbəsində bir müəssisənin istehsal və təsərrüfat fəaliyyətini planlaşdırmaq, obyektiv qiymətləndirmək, xüsusi fondlar yaratmaq və istifadə etmək, habelə xərcləri və nəticələri fərdi olaraq ölçmək üçün lazımdır.

Buna əsasən başa düşmək olar ki, iqtisadi göstəricilər sistemində əsas rolu mənfəət oynayır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində xidmət müəssisələrində mühasibat və hesabat hazırlamaq prinsipləridir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya mövzusunda tədqiqat işinin tədqiqi prosesində iqtisadi-statistik təhlil, qruplaşdırma və müqayisə, müşahidə, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə, müqayisəli və sistemli təhlil, analiz və s. metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsası bunlardır: “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2004), Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Konseptual əsaslar Mühasibat, Milli Mühasibat Standartları, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Komitəsi və s..

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat mövzusunun mükəmməl şəkildə tədqiq və təhlil edilməsi üçün məlumat bazasının kifayət qədər olmaması məhdudiyyət təşkil edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: bu sahədəki son tədqiqatlardadır, beləliklə hər il yeni mühasibat metodları inkişaf etdirilir.

Nəticələrin istifadə edilə biləcəyi sahələr: Dissertasiya işində formalaşdırılmış nəticə və təkliflərin istehsal müəssisələrində mənfəətlə bağlı uçot üçün istifadə olunma bilməsidir.

Açar sözlər: mənfəət, uçot, istehsal müəssisələri

“NEW APPROACH TO THE PROBLEM OF PROFIT ACCOUNTING AND PROFITABILITY ANALYSIS METHODOLOGY IN MANUFACTURING ENTERPRISES”

SUMMARY

The actuality of the subject: Economic indicators form the basis of the market mechanism, which in turn is necessary to plan the production and economic activity of an enterprise, objectively assess, create and use special funds, as well as to measure costs and results individually.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation research is the principles of accounting and reporting in service enterprises in the conditions of the economy of Azerbaijan.

Used research methods: Economic-statistical analysis, grouping and comparison, observation, logical and scientific generalization, comparative and systematic analysis, analysis, etc. in the research process of the dissertation. methods were used.

The information base of the research: Theoretical and methodological basis of the dissertation are: Law of the Republic of Azerbaijan “On Accounting” (2004), Civil Code of the Republic of Azerbaijan, Tax Code of the Republic of Azerbaijan, Customs Code of the Republic of Azerbaijan, Conceptual Framework Accounting, National Accounting Standards, International Financial Reporting Standards , State Committee of the Republic of Azerbaijan, etc.

Restrictions of research: The lack of a database for the perfect research and analysis of the research topic is a limitation.

The novelty and practical results of investigation: it is in the latest research in this field, so new accounting methods are developed every year.

Scientific-practical significance of results: The results and proposals formed in the dissertation can be used for profit accounting in manufacturing enterprises.

Keywords: profit, accounting, manufacturing enterprises

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

KOB	Kapital dövriyyəsi nisbətinin
MUBS	Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları
ROA	Cəmi kapitalın ümumi gəliri
RPN	Satış gəliri

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTU VƏ RENTABELLİYİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI...	11
1.1. Mənfəətin formalaşmasının müasir konsepsiyaları.....	11
1.2. Mənfəətin formalaşmasında gəlir və xərclərin qarşılıqlı əlaqəsi, onların tanınması və hesabatda əks etdirilməsi.....	20
1.3. Mənfəət və rentabelliği xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	34
II FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	41
2.1. Mənfəətin uçotunun müasir vəziyyəti və onun təşkili ardıcılığı.....	41
2.2. Mənfəətdən istifadənin uçotu metodikası.....	43
2.3. Mənfəət vergisinin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	46
III FƏSİL. BAZAR ŞƏRAİTİNDƏ RENTABELLİYİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI: PROBLEMƏ YENİ BAXIŞ	50
3.1. Əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəətin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	50
3.2. Satışın rentabelliğinin təhlili metodikası.....	55
3.3. Aktivlərdən istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	64
3.4. Xüsusi kapitalın rentabelliğinin təhlili.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	76
Cədvəllərin siyahısı.....	80
Sxemlərin siyahısı.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İqtisadi göstəricilər bazar mexanizminin əsasını təşkil edir ki, bu da öz növbəsində bir müəssisənin istehsal və təsərrüfat fəaliyyətini planlaşdırmaq, obyektiv qiymətləndirmək, xüsusi fondlar yaratmaq və istifadə etmək, habelə xərcləri və nəticələri fərdi olaraq ölçmək üçün lazımdır. Buna əsasən başa düşmək mümkündür ki, iqtisadi göstəricilər sistemində əsas rolu mənfəət oynayır.

Tam əminliklə deyə bilərəm ki, hansısa bir təşkilatın əsas məqsədi qazanc əldə etməkdir. Mənfəət göstəriciləri təşkilatın effektivliyini xarakterizə edir. Mənfəət, təşkilatın xüsusi sistematik şəkildə təkrarlana bilən bir mənbəyidir, onun əsas məqsədi; təşkilatın bazar dəyərinin inkişafı və böyüməsinin əsas daxili mənbəyi; təşkilatın kredit qabiliyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin göstəricisi; təşkilatın dövlət qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirməsinin zəmanəti, cəmiyyətin sosial ehtiyaclarını ödəmək mənbəyidir.

Müəssisələr məhsul satışı, istehsal fəaliyyəti, əsas fondların icarəsi və s. nəticəsində mənfəət əldə edirlər. Bu səbəbdən qazancın miqdarı müəssisənin istehsalından, tədarükündən, marketinqindən və kommersiya fəaliyyətindən asılıdır. Bu o deməkdir ki, mənfəət, bir tərəfdən, komandanın işinin keyfiyyətindən, başqa yəndən:

- təşkilatın sənaye və sosial tərəqqinin vacib mənbəyidir. Bundan əlavə, mənfəət dövlət büdcəsinin formalaşmasının ən vacib qaynağıdır. Dövlətin, yerli və regional hakimiyyət orqanlarının maliyyə mənbələrinin əsas hissəsi mənfəətdən büdcəyə ödənişlər və onların böyük ölçüdə artması hesabına formalaşır.

Bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisində mənfəətin rolu xeyli dəyişmişdir. Mənfəət təkrar istehsal prosesində çox yönlü iqtisadi əlaqələri ifadə edərək əsas yeri tutur. Mənfəəti artırmaq istəyi onu tək-cə ayrı-ayrı müəssisələrin deyil, bütövlükdə ölkənin də əsas hərəkətverici qüvvəsinə və əsas iqtisadi və sosial tərəqqi mənbəyinə çevirir.

Mənfəətin idarə olunması üçün mənfəətin tənzimlənməsi, ayrılması və istifadəsinə dair obyektiv mühasibat uçotu, audit və sistem təhlili aparmaq vacibdir,

bunun nəticəsində artım ehtiyatlarını tapmaq olar. Bu mühasibat, audit və təhlil marağ doğurur.

İstehsal müəssisələri də daxil olmaqla təşkilatların qazancının paylayıcı və stimullaşdırıcı rolunun daha da gücləndirilməsi, məzun işinin seçilmiş mövzusunun aktuallığını müəyyənləşdirən bölüşdürmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Mənfəətdən istifadə praktik və nəzəri problemləri başa düşməyimizə, bunların aradan qaldırılması və mənfəətin artırılması üçün tədbirlər görməyimizə imkan verir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Maliyyə nəticələrinin araşdırılması probleminin araşdırılmasına və onların təhlilinə S.M. Səbzəliyev, G.A. Abbasov, V.M. Kuliev, A.A. Sadıqov, Ç.R. Yüzbaşev, N.M. İsmayılov, S.A. Abbasova, G.V. Savitskaya, V.G. Getman, L.E. Gilyarovskaya, L.A. Lumpov, A.F. İonova, N.N. Selezneva A.D. Şeremet, N.V. Manina, O.V. Shvetsova, V.V. Kovalev, L.I. Kravçenko, E.A. Morozova, T. J. Watshen, K. Parramow, P. Bernstein və başqaları bu problemlərlə məşğul olmuşdur. Kifayət qədər geniş müəllif dairəsinə baxmayaraq, xidmət sektorundakı müəssisələrin maliyyə nəticələrini təhlil edən bəzi məsələ zəif öyrənilmiş və mübahisəli olaraq qalır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində xidmət təşkilatlarında mühasibat və hesabat hazırlamaq prinsipləridir.

Bu məqsədə çatmaq üçün işdə aşağıdakı vəzifələr həll olunur:

- xidmətlərin konsepsiyasını aydınlaşdırmaq və sosial-iqtisadi mahiyyətini müəyyənləşdirmək;
- xidmət sektorunun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun yaradılması və aparılmasına təsirlərini açıqlamaq;
- xidmət müəssisələrində Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının tətbiqini araşdırmaq;
- xidmət müəssisələrində ilkin, maliyyə və idarəetmə uçotunun təşkili, ümumiyyətlə mühasibat uçotunun yaradılması problemləri araşdırmaq;

- xidmət müəssisələrində maliyyə hesabatlarının tərtibi və hesabatlarının hazırlanması prinsiplərini inkişaf etdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Obyektı: İstehsal müəssisələrində ilkin, maliyyə və idarəetmə uçotunun təşkili nəzəriyyəsi və təcrübəsidir. Predmenti isə, bu tədqiqatın məqsədi xidmət müəssisələrində mühasibat və hesabat prosesidir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işini yazarkən, analiz, araşdırma, tədqiqat metodlarında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2004), Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Konseptual əsaslar Mühasibat, Milli Mühasibat Standartları, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Komitəsi və s.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Hal hazırda davam edən pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi, və mövzu ilə əlaqəli Azərbaycan dilində mənbələri azlıq təşkil etməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: bu sahədəki son tədqiqatlardadır, beləliklə hər il yeni mühasibat metodları inkişaf etdirilir.

- iqtisadi təhlilin nəzəri məsələlərinin nəzərdən edilməsi üsulu ilə xidmət müəssisələrinin maliyyə nəticələri;
- maliyyə nəticələrinin formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- mənfəətin amil təhlilinin mütərəqqi metodlarının istifadəsi;
- maliyyə nəticələrinin təhlili metodologiyasının bir hissəsi kimi nəzərə alınması.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: xidmət sektorunun genişləndirilməsində, ümumi iqtisadiyyatda payının artırılmasındadır.

I FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTU VƏ RENTABELLİYİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

1.1. Mənfəətin formalaşmasının müasir konsepsiyaları

Kapital gəlirliliyi, mahiyyətinə və spesifik təzahür formalarına görə mürəkkəb və çoxşaxəli bir bazar iqtisadiyyatının ən vacib kateqoriyasıdır. Təbiət və qazanc mənbələri haqqında elmi fikirlərin təkamülü kapital hərəkətinin mahiyyəti və dinamikası barədə nəzəri tədqiqatların inkişafını əks etdirir.

XVIII-XIX əsrlərdə ümumi. “kapitaldakı mənfəət” in əmək haqqı və kirayə ilə birlikdə ümumi gəlirin ayrılmaz hissəsi kimi izahı var idi. O dövrün iqtisadçıları açıq və örtülü xərcləri ayırd etmədilər və kapitalistin xərcləri geri qaytardıqdan sonra qazandığı artığı mənfəət kimi qəbul edirdilər.

A. Smith, J.S. Mill, kapital gəlirliliyini sərmayə qoyuluşu və təşəbbüskar gəliri faizlərinə böldü. Eyni zamanda, Smith qeyd etdi ki, kapitalın qaytarılması xüsusi bir əmək növünü - nəzarət və idarəetmə əməyini mükafatlandırmaq üçün başqa bir ad sayılar.

Üç istehsal amili nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, J.B. Sey, mənfəəti faiz (kapitaldakı gəlir) və sahibkarlıq gəlirinə böldü. Sey, “təşəbbüskar” termininin kapitalistdən fərqli iqtisadi prosesin iştirakçısı kimi təqdim edilməsi baxımından Smithlə müqayisədə əhəmiyyətli bir addım atdı. Sey, “bir sahibkarın mənfəətinin sənaye qabiliyyəti, istedadı, fəaliyyəti, nizam ruhu və liderliyi üçün mükafat olaraq gələn hissəsi” haqqında yazdı. Bununla birlikdə, Say'ın sahibkarlıq mənfəətini şərh etməsi, bir çox digər iqtisadçılar kimi, işçilərin əmək haqlarından kökündən fərqlənməyən idarəetmə haqlarına qədər azaldı.

Müəlliflərin əksəriyyəti, mənfəətin faiz və təşəbbüskar gəlirlərə bölündüyünü qeyd etsələr də, onları xüsusi formada aralarında köklü bir fərq qoymadan birlikdə qəbul etdilər, beləliklə “mənfəət” dedikdə, əslində kapitalla faiz nəzərdə tutulur.

Məqsəd nəzəriyyələri mənfəətin mənşeyini rəqabət tarazlığının pozulması ilə əlaqəli başqa formada bəzi xarici səbəblərlə izah edir (Елисеєва Т.П. 2007: с.941).

Konjunktural nəzəriyyələr (bazar balanssızlığı nəticəsində qazanc). Mənfəət və zərər üçün yer yoxdur. Ancaq təsəvvür edək ki, bəzi xarici səbəblər nəticəsində bazar vəziyyəti birdən dəyişdi, məsələn, müəyyən bir məhsula tələb artdı. Bu da qiymətinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Nəticə etibarilə firmanın gəliri artdı. Bununla birlikdə, istehsal amillərinin qiymətləri (və dolayısı ilə firmanın xərcləri) dəyişməyib (bunlar, bir qayda olaraq, az və ya çox müddətli müqavilələrlə müəyyən edilir), məhsuldarlıqları da dəyişməz qaldı. Beləliklə, əmil sahiblərinə bir əvvəlkindən artıq gəlir ödəmək üçün bir səbəb yoxdur və bu səbəbdən firma gəlirin heç bir faktora çatmayan bir hissəsinə sahibdir. Bu firmanın qazancıdır. Əksinə, tələb düşdükdə, bir zərər meydana gəlir (mənfi mənfəət).

Beləliklə, bazar şərtlərindəki dəyişikliklərdən asılı olaraq mənfəətin görünüşünü olduqca sadə bir şəkildə izah edə bilərik. Və bu konyunktura ən gözlənilməz səbəblərə görə dəyişə bilər.

Mənfəət hakimiyyətinin təzahürü kimi mənfəət. Mənfəətin ortaya çıxmasının izahlarından biri də mükəmməl olmayan rəqabətə istinadlarla bağlıdır. Mənfəət firma tərəfindən qiymət elementləri ilə bazarda üstünlük təşkil etdiyi üçün rəqabət tarazlığının pozulması nəticəsində əldə edilir.

Subyektiv nəzəriyyələr dördüncü istehsal amilinin - “təşəbbüskarlıq istedadı”nın mövcudluğunu və müvafiq olaraq bu amilin sahibkarı (təşəbbüskar) - sahibkarlıq mənfəətinin mövcudluğunu güman edir.

B. Say (1767-1832) “təşəbbüskar” termininin kapitalistdən fərqli iqtisadi prosesin iştirakçısı kimi elmi dövriyyəyə daxil edilməsi baxımından A. Smithlə müqayisədə əhəmiyyətli bir addım atdı.

Bununla birlikdə, Say'ın sahibkarlıq mənfəətini şərh etməsi, bir çox başqa iqtisadçı kimi, işçilərin maaşlarından kökündən fərqlənməyən idarəetmə haqqına endirildi. Say-a görə sahibkarlıq mənfəətinin ölçüsü, sahibkarların əmək bazarındakı tələb və təklif nisbətindən asılıdır və bu məhsulun yüksək dəyəri onun üç səbəblə asanlaşdırılan qeyri-kafi təklifi ilə bildirilir:

Sahibkar, kapital sahibindən borc almaq üçün uyğun bir şöhrətə və sərvətə sahib olmalıdır.

Bir təşəbbüskar, düzgün qərarlar vermək üçün şans yaradan və başqalarını onları həyata keçirməyə təşviq edən çoxsaylı intellektual və psixoloji keyfiyyətlərin nadir bir birləşməsi kimi başa düşülən bir “idarəetmə qabiliyyəti” olmalıdır.

Bir kəşf və ya yenilik iqtisadi, ticari və təşkilati və idarəedici ola bilər. J. Schumpeter mənfəət gətirən dörd əsas yenilik növünün adını çəkir .

1) yeni satılan məhsul və ya hazırda satılan məhsullarla müqayisədə daha keyfiyyətli bir məhsul istehsalı;

2) yeni bazarın inkişafı;

3) yeni istehsal metodunun tətbiqi və ya yeni xammal və material mənbəyinin inkişafı;

4) təşkilati və idarəetmə yenilikləri;

5) mal istehsalı üçün yeni bir xammal mənbəyi və ya yarımfabrikat əldə etmək.

Birinci yenilik növü. Əsasən, təzə bir məhsulun və ya keyfiyyəti yaxşılaşdırılmış məhsulun istehsalı bir kəşfə, daha çox - tədqiqatçılar qrupu və ya ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən edilən bir çox kəşflərə əsaslanır (Грищенко О.В. 2010: с.112).

Bu tip yeniliklər olduqda mənfəət artımı satış həcmlərinin eyni vaxtda genişlənməsi və gəlir nisbətinin artması ilə yaranır. Yeni bir məhsula görə qiymət təyin etmək bir firmanın strategiyasının vacib bir elementidir. Aşağıda görəcəyimiz kimi, ikincisi həmişə çox yüksək bir qiymət təyin etməkdə maraqlı deyil. O, yalnız yeni bir məhsulun istehlakçılarının ətrafını həddən artıq daraltmaq istəmir, həmçinin bu məhsulun istehsalına rəqiblərini cəlb etmək və onlara artan gəlirliliyini göstərmək istəmir. Eyni zamanda, bazara yeni məhsullar çıxararkən mənfəət nisbəti, xüsusilə, sahibkarların istehsalından bəzən qəsdən imtina etdiyi uzun müddət istehsal olunan malların satışından daha yüksəkdir.

Yeni bazarlar fəth edildikdə, mənfəət dərəcəsi artır; hətta müəyyən qədər düşə bilər, çünki satılan məhsulların həcmi genişləndirməklə konkret gəlir azalmasını kompensasiya etmək həmişə mümkün olmur. Həmçinin, ticarət dövriyyəsinin artması hesabına qazanılan mənfəətin kütləsi artır.

Üçüncü yenilik növü yeni istehsal metodunun tətbiqi və ya yeni xammal və material mənbələrinə müraciət deməkdir. Birinci halda, əmək məhsuldarlığında bir artım var, ikincisində nəqliyyat xərcləri və vahid alış qiymətlərindəki azalma səbəbindən xammal və materialların dəyəri azalır. Bunların hər ikisi istehsal xərclərinin azalmasına yol açır. Bu vəziyyətdə, təşəbbüskar aşağıdakı strategiyalardan birini seçə bilər: ya malların qiymətinin azalmasına uyğun olaraq malların qiymətini endirmək, satışların artmasının mənfəətin yüksəlməsini yol açacağını və ya dəyişməməsini gözləyirik. satış qiyməti və bu vəziyyətdə sahibkarlıq gəliri nisbətindəki artım səbəbiylə meydana gələcək mənfəətin artması ilə kifayətlənin. İqtisadi nəzəriyyənin məlum mövqeyinə uyğun olaraq strategiyanın ilk variantı bir məhsula olan tələbin qiymət elastikliyi birdən çox olduqda çevrilməlidir.

Müəssisənin mal satışından sonra qazandığı xalis gəlirin bir çoxu mənfəət adlanır. Mənfəət, xalis gəlir ilə satılan məhsulların ümumi dəyəri arasındakı fərq bərabərdir. Mənfəətin iqtisadi mahiyyəti aşağıdakılarda əks olunur:

- ilk növbədə məhsulun maya dəyəri, keyfiyyəti və miqdarı, əmək məhsuldarlığı, istehsal fondlarından istifadə dərəcəsi, idarəetmənin təşkili, maddi-texniki təchizatı səviyyəsindən asılı olan təşkilatın maliyyə nəticəsini xüsusi göstərir;

- müəssisənin iqtisadi inkişafı üçün əsasdır, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin ölçüsüdür, təşkilatın potensialını müəyyənləşdirir. Borc vəsaitlərinin, əsas fondların, bütövlükdə məcmu kapitalın gəlirliliyi ilə müəyyən edilir.

Buna əsaslanaraq bildirmək olar ki, müəssisələrin iqtisadiyyatının inkişafı üçün mənfəətə ehtiyacı var: maddi-texniki bazanı genişləndirmək, öz dövriyyə kapitalalarını artırmaq, fondlar yaratmaq üçün öz özlüyündə kollektivin sosial ehtiyacları üçün lazımdır. Müəssisənin rəqabət qabiliyyəti mənfəət miqdarı ilə ortaya çıxır və iqtisadi müstəqillik onun səmərəliliyinin dərəcəsidir.

Buna əsasən mənfəətin iqtisadi fəaliyyət sahəsində yaradılan gəliri göstərən iqtisadi kateqoriya olduğu qənaətinə gəldim. Mənfəət müxtəlif amillərin

birləşməsinin nəticəsidir istehsal. Əmək, kapital, təbii ehtiyatlar, təşəbbüskarlıq qabiliyyəti kimi. Ümumiyyətlə, tam olaraq mənfəət adlanan maliyyə təsiri gətirirlər.

Gəlir xərcləri üstələyirsə, bu mənfəət sayılır. Əgər xərclər mənfəətdən çoxdursa, bu zərər hesab olunur. İqtisadi baxımdan mənfəət, pul vasitələri ilə ödəmələr arasındakı fərkdir. İqtisadi baxımdan mənfəət müəssisənin hesabat dövrünün sonunda və əvvəlindəki əmlak vəziyyəti arasındakı fərkdir.

Mənfəətlə əlaqəli bütün aspektləri araşdıraraq, mühasibat uçotunda hesablanan mənfəətin iqtisadi fəaliyyətin əsl nəticəsini əks etdirmədiyini anlamağa səbəb oldu. Buna əsasən mühasibat və iqtisadi mənfəət kimi anlayışları aydın şəkildə ayırmaq mümkündür. Mal və xidmət satışının nəticəsi mühasibat mənfəətidir və iqtisadi mənfəət kapitalın “işinin” nəticəsidir.

David Solomon sayəsində şərhlər fikri inkişaf etdirildi. Mənfəət anlayışının tam üç məqsəd üçün lazım olduğuna inanırdı (Ермолович Л.Л. 2010: с.800).

- 1) vergilərin hesablanması;
- 2) kreditorların qorunması;
- 3) məqbul investisiya siyasətini seçmək.

Mühasibat təfsiri yalnız vergilərin toplanması üçün işlədilir və əğlabatan investisiya siyasətinin seçilməsi üçün tamamilə tətbiq olunmur.

David Solomon mühasibat və iqtisadi mənfəət arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirən bir düstur hazırladı:

Mühasibat mənfəəti+ Hesabat dövründə aktivlərin dəyərində (qiymətləndirmə) qeyri-əməliyyat dəyişiklikləri- Əvvəlki (keçmiş) hesabat dövrlərində aktivlərin dəyərində (qiymətləndirilməsində) əməliyyat olmayan dəyişikliklər+ Gələcək (qarşıdakı) dövrlərdə varlıqların dəyərində (qiymətləndirilməsində) işdənkənar dəyişikliklər= İqtisadi mənfəət.

Mənfəət, iqtisadi göstərici olaraq, sahibkarlıq prosesi müddətində maddi istehsal sahəsində yaranan xalis gəliri göstərir. İstehsal edilən məhsullar əmək, kapital və təbii sərvətlər kimi istehsal amillərinin istehlakçıya satılması şərti ilə sonradan əmtəə halına gələn təsərrüfat subyektlərinin faydalı məhsuldar fəaliyyətləri ilə birləşməsinin nəticəsidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti mənfəət qazanmaq olan mənfəətin əsas mənbəyidir. Mənfəətin təşviqedici xüsusiyyəti iki cürdür:

- Mənfəət sahibkarlıq fəaliyyəti olaraq həqiqi bir təşviqdır;

- Həm də mənfəətin mahiyyəti həqiqətən onun istismar mahiyyətidir, kapital üçün istehsal vasitələrinə xüsusi mülkiyyət əsasında başqasının əməyinin nəticələrini mənimsəyə bilər. Mənfəət miqdarı bəzi hallarda əmək haqqı səviyyəsinə tərs mütənəsbidir. Bu səbəbdən də əmək haqqının azaldılması səbəbindən müəssisənin sahibi tərəfindən artırılan mənfəət hissəsi əməliyyat xarakterli olacaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində gəlirin rolu vacibdir.

Mənfəətin əsas göstəriciləri səmərəlilik, sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə nəticəsidir, müəssisələrin fəaliyyətini mənfəətin gəlirə, aktivlərə, maya dəyərinə və ya kapitalla nisbəti şəklində qiymətləndirməyə görə vacib göstəricidir.

Həm cari fəaliyyətlər (xalis aktivlər), həm də istehsalın inkişafı (investisiyalar) və digər öz ehtiyacları üçün şirkətin öz vəsaitlərinin mənbəyi mənfəətdir.

Mənfəət, bir müəssisənin əmlakının bazar dəyərinin artırılması probleminin həllinin əsas mənbəyidir. Bu məqsəd öz növbəsində şirkətin öz vəsaitlərinin daim böyüməsini tələb edir.

O cümlədən bir müəssisəni iflasdan qurtarmaq üçün əsas mənbəyi mənfəətdir. Bu nöqtədə “mənfəət - öz fondu” əlaqəsi yaranır, bu baxımdan əsas şey olduqca lazımlı miqdarda sabitliyi olaraq qalır.

Ölkənin vergi prosesinin əsas vergilərindən biri də gəlir vergisi olduğu üçün mənfəət milli ehtiyacların ödənilməsinin əsas mənbəyidir.

Nəticədə mənfəət hesabına büdcə sistemi gəlirlərinin tamlığı, əhalinin sosial ehtiyaclarının inkişafı, ölkənin müdafiəsinin maliyyələşdirilməsi aşağıdakı kimidir:

- Ölkənin müəssisə və təşkilatlarının mənfəəti nə qədər yüksək olarsa, milli pul vahidi - o qədər yüksək olar. Beləliklə, makroiqtisadi göstəricilərin sabitləşməsindən sonra inflyasiya azalır və bu yolla əhalinin maddi rifahı artır.

- Öz növbəsində, dövlətlə müəssisə, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri və eyni sənaye müəssisələri, maddi istehsal sahəsi və qeyri-dövlətlər arasında xalis

gəlinin maddi istehsalı sahəsində yaradılan mənfəət dəyəri istehsal sahəsi, eləcə də müəssisələr və işçilər arasında artmaqdadır.

Mənfəət bazar əlaqələrinin xüsusi vacib kateqoriyası olmaqla aşağıdakı funksiyaları edir:

Mənfəətin rolu aşağıdakı funksiyaları ilə tapılır:

- Mənfəət təşkilatın vacib maliyyə mənbəyidir - dəyəri bir çox hallarda iqtisadi inkişaf perspektivlərini və iqtisadi prosesin həcmi artırma imkanlarını müəyyənləşdirir;

- Mənfəət sahibkarların və iş iştirakçılarının fəaliyyətlərinin müxtəlif aspektlərini yaxşılaşdırmaq üçün maraqlarını formalaşdırır;

- Mənfəət təşkilatın bütün növ iqtisadi mənbələrindən istifadənin səmərəliliyi hesablanarkən əsas fəaliyyət göstəricisidir, iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin meyarıdır;

- Mənfəət bütün səviyyələrdə büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşması üçün vacib mənbələrdən biridir, çünki onun bəziləri vergi şəklində müəssisələrdən götürülür;

- Mənfəət təşkilatın fəaliyyətinin mühüm müəyyənedici göstəricilərindən biridir;

- Problemlərin həlli üçün müəssisənin inkişafında qazancın rolu artır (Ермолович Л.Л. 2010: с.800).

Hər şeydən öncə mənfəət bir kateqoriyanın və bir müəssisənin səmərəliliyinin göstəricisidir. Son maliyyə yekununu göstərir. Bununla yanaşı, qazancın miqdarı və onun dinamikası, həm müəssisənin səylərindən asılı olan həm də onlardan asılı olmayan amillərdən təsirlənir. Son nəticəni müəyyənləşdirmək üçün satılan məhsulların həcmi ilə istehsalda istifadə olunan mənbələrin və məsrəflərin maya dəyərini fərqləndirmək lazımdır, ona görə ki, mənfəət, məhsulun həcmi ilə amillərdən təsirlənir.

İkincisi, mənfəət optimallaşdırıcı bir funksiyaya malikdir. Müəssisənin yekun maliyyə və iqtisadi nəticəsi olan mənfəət bazar iqtisadiyyatında əsas rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatında mənfəət hərəkətverici qüvvədir və həmçinin istehsal fondları və məhsullarının yenilənməsi mənbəyidir. Buna əsasən onu da söyləyə bilərəm ki, işçilər üçün sosial faydaların mənbəyi mənfəətdir.

Üçüncüsü, mənfəət müxtəlif səviyyələrdə büdcə mənbəyidir. Büdcələrə vergi və iqtisadi sanksiyalar kimi aid olur və dövlətin öz funksiyalarını, investisiya, istehsal, elmi və texniki proqramlarını yerinə yetirməsini təmin etməyə görə birgə ictimai ehtiyacların maliyyələşdirilməsində istifadə olunur.

Mənfəət, xüsusi iqtisadi əlaqələri göstərən, onların köməyi ilə insanların ehtiyac və mənafeələrinin əşyalara, obyektlərə, əqli mülkiyyətə ötürülən və dəyəri olan iqtisadi kateqoriyadır.

Fond səviyyələrinin göstəriciləri nəzərə alınmaqla və enerji təchizatı, dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyəsi, əmək məhsuldarlığı və s. müəssisələrin inkişafı üçün vəsaitlərin daha rəşional istifadəsinə mümkün vəziyyət yaratmaq üçün müəssisələrdə mənfəətin bölüşdürülməsi mexanizmi qurulur.

Eyni zamanda məhsulların satışı və xidmətlərin edilməsi ən əhəmiyyətlidir.

Hər şeydən öncə, bazarda işlərin edilməsi və xidmətlərin verilməsi prosesi zamanı xərclənmiş istehsal vasitələri ödənilir. Məhsulların satışı, işlərin və fəaliyyətlərin icrası, istehsal olunan məhsulun bazarda tanınma anıdır. Buna görə tətbiqetmə prosesindəki hansısa uğursuzluq, istehsal ritminin pozulmasına, müəssisənin səmərəliliyinin azalmasına yarada bilər.

Mənfəət bir ticarət təşkilatının işinin son müsbət maliyyə nəticəsidir. Mənfəət, öz növbəsində, artıq əməyin yaratdığı xalis gəlirin bəzi hissəsidir. Bir tərəfdən, qazancın dəyəri təşkilatın işinin keyfiyyətindən asılıdır ki, bununla da əmək kollektivinin resurslardan ən səmərəli istifadəyə iqtisadi marağını artırır, digər tərəfdən isə formalaşmanın əsas mənbələrindən biridir dövlət büdcəsinin. Beləliklə qeyd edə bilərəm ki, mənfəət miqdarının artmasında yalnız təşkilat deyil, dövlət də maraqlıdır (Ефимова О.В. 2009: с.376).

Mənfəət, məcazi mənada, hansısa fayda və ya mənfəət deməkdir, lakin bu mənfəət tərifinin istifadəsi çox vaxt onun iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyətini anlamağı çətinləşdirir (Ермолович Л.Л. 2010: с.800).

Təşkilat mənfəət əldə etməsə də, seçilmiş bir müddət ərzində fəaliyyət göstərə bilər. Həm də borc vəsaitləri hesabına fəaliyyətini artırma bilər. Əgər maddi nemətlərin istehsalçısı istehsal etdikləri məhsuldan və ya onun dəyər ekvivalentindən tam şəkildə istifadə edəcəkdir, bu halda cəmiyyət deyil, yalnız özü reallaşma bilər. Bu səbəbdən cəmiyyət, təşkilatın gəlirli işində maraqlıdır, çünki vergi sistemi vasitəsi ilə onu təmsil edən dövlət, əldə etdiyi mənfəətin bir hissəsini götürür (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi haqda 2001-ci il 11 iyul tarixli Qanun 2001).

Brüt mənfəət (ümumi gəlir) ilə malların satış dəyəri (paylama xərcləri) arasındakı fərq satışdan əldə olunan mənfəətə bərabərdir.

Müəssisənin gəlir satışından və məhsul satışından əldə etdiyi mənfəətin məbləği vergi tutulan (təxmin edilən) mənfəətdir.

Vergi qanunu ilə seçilmiş məcburi ödənişlər edildikən dərhal sonra müəssisənin sərəncamında olan mənfəətin bir hissəsi xalis mənfəətdir. Gəlir vergisi dərəcəsi vergi qabağı mənfəətin 20% -ni təşkil edir.

Müəssisədə formalaşması, istifadəsi və paylanması bütün əsas aspektləri üzrə idarəetmə qərarlarının edilməsi və tərtibi üçün prinsiplər və metodlar sistemidir.

Xalis mənfəət müəssisədə bölüşdürülməyə tabedir. Yarandı sosial sahənin inkişafı və bölüşdürmə prosesində istehsal ehtiyaclarının maliyyələşdirilməsi üçün müəssisənin ehtiyatları və fondlarıdır.

Müasir şəraitdə dövlət, təşəbbüskarın mənfəətə necə sərəncam vermək məcburiyyətində olmasının tapılması üçün heç bir qayda müəyyənləşdirmir. Digər tərəfdən, dövlət istehsal və qeyri-istehsal xarakterli kapital qoyuluşları üçün mənfəətin bölüşdürülməsində, ətraf mühitin qorunması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsində, xeyriyyəçilikdə, müəssisələrin və sosial obyektlərin saxlanması xərclərində və s. seçilmiş səviyyədə yol yaradılır.

Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəmiyyətinin artdığı daxili planlaşdırma istiqamətlərindən biridir. Müəssisənin nizamnaməsindəki paylama qaydası, iqtisadi xidmətlərin müvafiq şöbələri tərəfindən hazırlanmış və müəssisənin idarəetmə orqanı vasitəsilə verilmiş əsasnamə ilə müəyyən edilir və müəyyən edilir. Müəssisələr nizamnaməyə uyğun olaraq mənfəətdən

maliyyələşdirilən xərclər smetasını tərtib edə və ya xüsusi təyinatlı fondlar: yığım fondları və istehlak fondları yarada bilərlər.

Mənfəət mülkiyyətçilər, dövlət və müəssisənin özü arasında bölünür. Bu paylanmanın nisbəti əhəmiyyətli dərəcədə müəssisənin səmərəliliyinə yol açır.

Dövlət və müəssisələr mənfəət məsələsində vergisi əsasında qarşılıqlı iş edir, digər tərəfən, dövlət büdcənin gəlir-fiskal hissəsinin formalaşmasına olan ehtiyacını ödəyir, çünki inkişaf etmiş ölkələrdə vergilər təxminən 90% -ni əhatə edir. Vergilər müəyyən dərəcədə müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə və müəssisə tərəfindən istehlak məqsədilə işlədilən xalis mənfəət və akkumulyasiyadır. Müxtəlif mənbələrdən asılı olaraq hesablanırlar. İxracat və gömrük vergiləri, ƏDV, aksiz vergiləri kimi bəzi vergilər məhsulların qiymətinə daxildir. Bəzi vergilər var, yəni torpaq vergisi, daşınmaz əmlak vergisi və digərləri istehsal prosesində formalaşan maya dəyərinə daxil edilir. Müəssisənin maliyyə proseslərinin yekunları ilə əlaqəli vergilər də mövcuddur.

1.2. Mənfəətin formalaşmasında gəlir və xərclərin qarşılıqlı əlaqəsi, onların tanınması və hesabatda əks etdirilməsi

Mühasibat uçotunun məlumat bazası maliyyə yekunları barədə hesabatın göstəricilərini təşkil edən analitik və sintetik uçot registrləridir.

Mühasibat uçotunda maliyyə nəticəsi göstəricisi hesabat dövründə təşkilatın əldə etdiyi gəlirləri bu gəlirin alınmasını təmin edən xərclərlə müqayisə etməklə müəyyən edilir:

Maliyyə nəticəsi (mənfəət / zərər) = Gəlir - Xərclər.

Mühasibat mənfəəti gəlirin xərclərdən artıqlığını əks etdirir, alınan gəlir çəkilən xərcləri ödəmədikdə zərər yaranır.

Mühasibat mənfəətinin miqdarı əsasən alınan gəlir və çəkilən xərclərin miqdarı ilə seçilir, amma təşkilat tərəfindən qəbul edilmiş əmlak və öhdəliklərin dəyərləndirilməsi metodları az əhəmiyyət kəsb etmir:

- Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiyanın hesablanması metodları;

- Ehtiyatların qiymətləndirilməsi metodları;
- Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya qiymətinin formalaşdırılması üsulları;
- Kommersiya və inzibati xərclərin tanınması qaydası və s.

İqtisadi kateqoriya kimi mənfəət təşkilatın yekun maliyyə nəticələrini xarakterizə edir. Mənfəət istehsalın səmərəliliyini, istehsal olunan məhsulun miqdarını və keyfiyyətini, əmək məhsuldarlığının vəziyyətini, maya səviyyəsini göstərən göstəricidir.

Bir təşkilatın gəliri, töhfələr istisna olmaqla, bu təşkilatın gəlirinin artmasına yol açan aktivlərin (pul, digər əmlak) alınması və (və ya) ehtiyatların qaytarılması nəticəsində iqtisadi faydaların artmasıdır.

Digər hüquqi və fiziki şəxslərdən qazılan gəlirlər təşkilatın gəliri kimi tanınmır:

- ƏDV, aksiz vergiləri, ixrac rüsumları və digər oxşar məcburi ödənişlərin məbləğləri;
- Komisyon müqavilələri, agentlik və digər oxşar müqavilələrə əsasən komitənin, müvəkkilin və s. Lehinə;
- Məhsullar, mallar, işlər, xidmətlər üçün əvvəlcədən ödəmə yolu ilə;
- Məhsullar, mallar, işlər, xidmətlər üçün ödənişdə avanslar;
- Depozit;
- Girov kimi, müqavilədə girov qoyulmuş əmlakın girov saxlayana verilməsini nəzərdə tutursa;

Tipindən, şərtlərindən asılı olaraq təşkilatın gəliri təşkilatın daxilolmaları və fəaliyyətləri adi proseslərindən qazanılan gəlirlərə və digər gəlirlərə bölünür.

Adi fəaliyyətdən gələn gəlir:

- məhsul və malların satışından götürülən kapital;
- işlərin edilməsi, xidmətlərin verilməsi ilə əlaqəli daxilolmalar.

Gəlirlər, pul vəsaitləri və başqa əmlakın daxilolmaları məbləğinə və (və ya) debitor borclarının məbləğinə bərabər olan pulla hesablanmış məbləğdə mühasibat uçotuna görə qəbul edilir. Təxirə salınmış ödəniş və hissə-hissə ödəmə şəklində verilən kommersiya krediti şərtləri ilə məhsul və mal satarkən, iş yerinə yetirərkən,

xidmətlər göstərdikdə, gəlirlər alacaqların tam həcmində mühasibat hesabına qəbul edilir.

Gəlir aşağıdakı şərtlər daxilində mühasibat uçotunda tanınır:

- 1) Təşkilat müəyyən bir müqavilə ilə verilmiş və ya müvafiq qaydada başqa şəkildə təsdiqlənmiş bu gəliri qazanmaq hüququna sahibdir;
- 2) Gəlir miqdarı seçilə bilər;
- 3) Müəyyən bir əməliyyat nəticəsində iqtisadi faydaların artacağına inam varsa;
- 4) Məhsula (mallara) sahiblik hüququ (sahiblik, istifadə, sərəncam) alıcıya keçmişdir və ya əsər sifarişçi tərəfindən qəbul edilmişdir (xidmət verilir);
- 5) Bu əməliyyatla əlaqədar olan və ya çəkiləcək xərclər tapıla bilər.

Təşkilat tərəfindən ödəniş yolu ilə alınan pul vəsaitləri və ya başqa aktivlərlə əlaqədar yuxarıda göstərilən şərtlərdən ən azı biri yerinə yetirilməyibsə, gəlir mühasibat uçotunda tanınmır.

Digər gəlirlər:

- Təşkilatın aktivlərindən müvəqqəti istifadə (müvəqqəti sahiblik və istifadə) üçün ödəniş müqabilində təminatlarla əlaqəli daxilolmalar;
- Sənaye göstəriciləri və digər əqli mülkiyyət növləri üçün patentlərdən alınan haqların ödənilməsi ilə əlaqədar qəbzlər;
- Digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirakla əlaqəli daxilolmalar (qiymətli kağızlar üzrə faiz və digər gəlirlər daxil olmaqla);
- Birgə fəaliyyət nəticəsində təşkilat tərəfindən alınan mənfəət (sədaqətəlik müqaviləsi əsasında);
- Vacib vəsaitlərin və nağd pul xaricində olan digər vəsaitlərin (xarici valyuta istisna olmaqla), məhsulların, malların satışından daxilolmalar;
- Təşkilatın istifadəsi üçün vəsait təmin etməsi üçün alınan faizlər, habelə təşkilatın bu bankdakı hesabında olan vəsaitlərin bank tərəfindən istifadəsinə görə faizlər;
- Müqavilələrin şərtlərinin pozulmasına görə, cərimələr;
- Hədiyyə müqaviləsi aid olmaqla pulsuz alınan aktivlər;

- Quruma vurduğu zərərlər üçün kompensasiya daxilolmaları; hesabat ilində aşkar edilmiş öncəki illərin mənfəəti; kreditor borcları və kreditor borcları,
- Məhdudiyyət müddəti bitmiş; müsbət məzənnə fərqləri;
- Aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsinin cəmi (uzunmüddətli aktivlər çıxmaqla);
- Qalan gəlirlər.

Digər gəlirlər həm də fəvqəladə iqtisadi fəaliyyət şərtləri (təbii fəlakət, yanğın, qəza və digər proseslər) sayəsində yaranan gəlir sayılır:

- sığorta təzminatı;
- bərpa və sonrakı istifadə üçün yararsız olan aktivlərin silinməsindən qalan maddi aktivlərin dəyəri və s.

Kommersiya təşkilatlarının (kredit və sığorta təşkilatları istisna olmaqla) xərcləri barədə məlumatların mühasibat uçotunda formalaşdırılması qaydaları “Təşkilat xərcləri” mühasibat uçotu qaydası (PBU 10/99) ilə seçilir.

Təşkilatın xərcləri, aktivlərin (pul, digər əmlak) atılması və (və ya) öhdəliklərin meydana çıxması nəticəsində iqtisadi mənfəətdəki azalma kimi tanınır və bu istisna olmaqla bu təşkilatın kapitalında azalmaya səbəb olur. iştirakçıların (əmlak sahiblərinin) qərarı ilə töhfələrdə azalma.

Aktivlərin istifadəyə verilməsi təşkilatın xərcləri kimi tanınmır:

- Uzunmüddətli aktivlərin (əsas fondlar, bitməmiş tikinti, qeyri-maddi aktivlər) alınması (yaradılması) ilə əlaqədar;
- Digər təşkilatların səlahiyyətli (birləşdirilmiş) kapitallarına töhfələr, səhmdar cəmiyyətlərindəki payların və yenidən satış (satış) məqsədi ilə olmayan başqa qiymətli kağızların alınması;
- Komisyona müqavilələri, agentlik və digər oxşar müqavilələr üzrə komitənin, müvəkkilin xeyrinə;
- Ehtiyatlar və qalan qiymətli əşyalar, işlər, xidmətlər üçün əvvəlcədən ödəmə qaydasında;
- Avans şəklində, ehtiyatlar və qalan qiymətli əşyalar, işlər, xidmətlər üçün ödəniş hesabına depozit;

- Təşkilatın aldığı krediti, krediti ödəmək.

Təşkilatın xərcləri, təbiətindən, həyata keçirilmə proseslərindən və təşkilatın fəaliyyət istiqamətlərindən asılı olaraq adi fəaliyyət xərcləri və digər xərclərə bölünür.

Adi fəaliyyət xərcləri aşağıdakı kimi başa düşülür: məhsul istehsal edən təşkilatlar üçün - istehsalı və satışı xərcləri;

- Malların istehlakı ilə məşğul olan təşkilatlar üçün - satın alma və satma xərcləri;

- Xidmət göstərən və ya iş görən təşkilatlar üçün - bu xidmətləri göstərmək və ya iş yerinə yetirmək xərcləri;

- Fəaliyyətinin predmeti mülkiyyətinin və ya mülkiyyət hüquqlarının müvəqqəti istifadəsi (müvəqqəti sahibliyi və istifadəsi) üçün ödəniş müqabilində olan təşkilatlar üçün - bu fəaliyyətlə bağlı xərclər;

- Fəaliyyətinin predmeti digər təsərrüfat subyektlərinin nizamnamə kapitalında rolu olan təşkilatlar üçün - bu fəaliyyətlə bağlı xərclər.

Adi fəaliyyət xərcləri uçot üçün pul və ya başqa şəkildə ödəniş məbləğinə və ya ödənilməli olan borc məbləğinə bərabər, pul şəklində hesablanmış bir məbləğdə qəbul edilir. Ödəniş tanınmış xərclərin yalnız bəzilərini təşkil edirsə, mühasibat uçotu üçün qəbul edilmiş xərclər ödəniş və ödəniləcək borcların məbləği kimi tapılır (ödəməyə daxil olmayan hissədə).

Adi fəaliyyət xərclərini aşağıdakılar təşkil edir:

- 1) xammal, material, mal və digər ehtiyatların alınması ilə əlaqədar xərclər;
- 2) məhsulların istehsalı, işlərin edilməsi və xidmətlərin göstərilməsi və satışı, habelə malların satışı (satılması) məqsədi ilə birbaşa ehtiyatların işlənməsi (yenidən baxılması) zamanı yaranan xərclər.

Adi fəaliyyətlər üçün xərclər formalaşarkən aşağıdakı elementlərə görə qruplaşdırılmalıdır:

- Maddi xərclər;
- Əmək xərcləri;
- Sosial ehtiyaclar üçün ayırmalar;

- Amortizasiya;
- Digər xərclər.

Təşkilatın adi fəaliyyətlərdən qazanılan fəaliyyətlərin maliyyə nəticəsini formalaşdırması məqsədi ilə həm hesabat ilində, həm də adi fəaliyyət xərcləri əsasında formalaşan satılan məhsulların, məhsulların, işlərin, fəaliyyətlərin dəyəri müəyyənləşdirilir. əvvəlki hesabat dövrlərində və sonrakı hesabat dövrlərində gəlir əldə etmə ilə əlaqəli köçürmə xərcləridir. Eyni zamanda, ticari və inzibati xərclər, satıldıqları məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin maya qiyməti kimi tanınma hesabat ilində adi fəaliyyət xərcləri kimi tanınır (Грищенко О.В. 2010: с.112).

Digər xərclər:

- Bu əməliyyatlar təşkilatın fəaliyyətinin predmeti olmadıqda, müvəqqəti istifadə haqqı ilə əmlak və əmlak hüquqlarının verilməsi ilə bağlı xərclər;
- Bu təşkilatlar təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin predmeti olmadıqda, digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirakla bağlı xərclər;
- Nağd pul (xarici valyuta istisna olmaqla), məhsul və mallar xaricində əmlakın satışı, xaric edilməsi və digər pozulması ilə bağlı xərclər;
- İstifadə üçün vəsaitin verilməsi üçün təşkilat tərəfindən ödənilən faizlər;
- Kredit təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlərin ödənişi ilə bağlı xərclər;
- Mühasibat qaydalarına uyğun olaraq yaradılan təxmini ehtiyatlara (şübhəli borclar üçün ehtiyatlar, qiymətli kağızlara qoyulan investisiyaların köhnəlməsi üçün ehtiyatlar və s.) və həmçinin ehtimal olunan xərclərin tanınması ilə əlaqədar yaradılan ehtiyatlara ayırmalar;
- Təşkilat tərəfindən tanınan və ya məhkəmə qərarı ilə ondan toplanan cərimələr;
- Təşkilatın qarşı tərəfə vurduğu zərərlərin ortadan götürülməsi;
- Hesabat vaxtında tanınmış əvvəlki illərin zərərləri;
- İddia müddəti bitmiş debitor borclarının məbləği, yığılması üçün real olmayan digər borclar;
- Mənfi məzənnə fərqləri;
- Aktivlərin köhnəlmə məbləği;

- Xeyriyyəçilik fəaliyyəti, idman tədbirləri, istirahət, əyləncə, mədəni və maarifləndirmə tədbirləri və başqa bu şəkildə tədbirlərin xərcləri ilə əlaqəli vəsaitin köçürülməsi;

Digər xərclər.

Digərlərinə fəvqəladə iqtisadi fəaliyyət şəraiti (təbii fəlakət, yanğın, qəza, əmlakın milliləşdirilməsi və s.) nəticəsində yaranan xərclər də daxildir.

1) Xərc müəyyən bir müqaviləyə, qanunvericilik və normativ aktların tələblərinə, iş adətlərinə aid şəkildə keçirildikdə;

2) Xərcin məbləği aşkar edilə bilər;

3) Müəyyən bir əməliyyat nəticəsində təşkilatın iqtisadi mənfəətində bir azalma olacağına inam varsa (təşkilat aktivi köçürdü və ya aktivin köçürülməsi ilə bağlı bir şübhə yoxdur).

Təşkilatın çəkdiyi hansısa bir xərcə əlaqədar olaraq yuxarıdakı şərtlərdən ən az biri yerinə yetirilmədiyi təqdirdə, debitor borcları təşkilatın mühasibat uçotunda tanınır.

Xərclər, vəsaitlərin həqiqi ödəniş vaxtından və digər icra formasından asılı olmayaraq (iqtisadi fəaliyyət faktlarının müvəqqəti müəyyənləşdirilməsi) asılı olmayaraq meydana gəldiyi hesabat dövründə tanınır.

Gəlir və ya digər gəlir əldə etmək niyyətindən və xərc şəklində (pul, natura və digər) asılı olmayaraq xərclər mühasibat uçotunda tanınmağa tabedir.

Xərclər mənfəət və zərər hesabatında göstərilir:

- Çəkilən xərclər və daxilolmalar arasındakı əlaqəni nəzərə alaraq (gəlir və xərclər arasındakı yazışma);

- Xərclərin bir neçə hesabat dövrü vaxtında gəlir əldə etməsini təyin etdiyi və gəlir və xərclər əhatəsindəki əlaqənin aydın formada seçilə bilmədiyi və ya dolayı yolla müəyyən edildiyi mühasibat dövrləri arasında ağlabatan paylanması ilə;

- İqtisadi fayda (gəlir) almamaları və ya aktivlər almamaları müəyyən olduqda hesabat dövründə tanınan xərclərə görə;

- Vergi tutulan bazanın hesablanması məqsədləri üçün necə qəbul edildiklərindən asılı olmayaraq;

- Əlaqədar aktivlərin tanınması ilə şərtlənməyən öhdəliklər yarandıqda.

Beləliklə, son maliyyə yekunu (xalis mənfəət və ya xalis zərər) adi proseslərdən qazanılan maliyyə nəticələrindən, fəvqəladə nəticələr aid olmaqla digər gəlir və xərclərdən ibarətdir.

İşin yerinə yetirilməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən, uzun istehsal dövrü olan məhsulların satışından qazanılan mənfəət, iş, xidmət, məhsul hazır və ya iş başa olduqdan sonra, xidmətin edilməsi və ya istehsal kimi başa düşülə bilər. Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlirlərin miqdarı müəyyən edilə bilmirsə, bu məhsulların istehsalı, icrası üçün tanınmış xərclər məbləğində nəzərə alınır.

Daimi fərqlər gəlir və xərc kimi başa düşülür: - hesabat dövrünün mühasibat mənfəətinin (zərərinin) formalaşdırılması və həm hesabat, həmçinin sonrakı hesabat dövrlərində mənfəət vergisi üçün vergi bazasının hesablanmasıdan çıxılması;

- hesabat dövrünün gəlir vergisi üçün vergi bazası müəyyən edilərkən nəzərə alınmış, lakin mühasibat uçotu məqsədi ilə həm hesabat, həm də sonrakı hesabat dövrlərinin gəlir və xərcləri kimi tanınmamışdır.

- Daimi fərqlər aşağıdakılardan qaynaqlanır:

- mühasibat mənfəətinin (zərərinin) formalaşmasında nəzərə alınan faktiki xərclərin vergi məqsədlərinə görə qəbul edilmiş xərclər üzərində, xərclər üçün məhdudiyyətlər olduğu artıqlığı;

- əmlakın (malların, işlərin, xidmətlərin) əvəzsiz olaraq köçürülməsi ilə bağlı xərclərin, əmlakın (malların, işlərin, xidmətlərin) dəyəri ilə bu köçürmə ilə bağlı xərclərin vergi məqsədləri üçün tanınmaması;

- vergi və rüsumlar qanunvericiliyinə görə müəyyən bir müddətdən sonra həm hesabat, həm də sonrakı hesabat dövrlərində vergi məqsədləri ilə əldə edilə bilməyən gələcəyə yönəldilmiş bir zərərin meydana gəlməsi;

- digər oxşar fərqlər.

Qalıcı fərqlər haqqında məlumat mühasibat reyestrlərində ilkin mühasibat sənədləri əsasında və təşkilat tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən edilmiş başqa bir qaydada formalaşdırıla bilər.

Hesabat dövrünün daimi fərqləri mühasibat uçotunda ayrıca əks olunur (qiymətləndirilməsində qalıcı fərq olan aktiv və öhdəliklərin uçotu üçün müvafiq hesabın analitik uçotunda).

Müvəqqəti fərqlər bir hesabat dövründə mühasibat mənfəətini (zərərinə) təşkil edən mənfəət və zərər kimi, başqa bir və ya başqa hesabat dövrlərində gəlir vergisi üçün vergi bazası kimi başa düşülür. Vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşmasında müvəqqəti fərqlər təxirə salınmış gəlir vergisinə səbəb olur.

Təxirə salınmış gəlir vergisi növbəti hesabat dövründə və ya sonrakı hesabat dövrlərində büdcəyə ödəniləcək gəlir vergisinin məbləğini təsir edən məbləğ kimi başa düşülür.

Müvəqqəti fərqlər, vergiyə cəlb olunan mənfəətə (zərəərə) təsirinin xüsusiyyətindən asılı olaraq, çıxılan və vergiyə cəlb olunan müvəqqəti fərqlərə bölünür.

Vergiyə cəlb edilən qazancın (zərərin) formalaşmasında çıxılan daimi olmayan fərqlər təxirə salınmış gəlir vergisinin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bununla da növbəti hesabat dövründə və ya sonrakı hesabat dövrlərində büdcəyə ödəniləcək gəlir vergisi məbləğini azaltmalıdır.

Çıxarıla bilən bəzi fərqlər:

- Mühasibat uçotu məqsədləri və mənfəət vergisinin müəyyənləşdirilməsi məqsədləri üçün amortizasiya hesablama metodlarının istifadəsi;
- Mühasibat və vergi məqsədlərinə görə hesabat dövründə satılan məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin maya dəyərində kommersiya və inzibati xərclərin tanınması üçün fərqli metodlardan istifadə;
- Hesabat dövründə gəlir vergisinin aşağı salınmasına görə işlənməyən, lakin vergi və ödənişlər haqqında qanunvericiliyində başqa hal d, sonrakı hesabat dövrlərində vergi məqsədləri üçün qəbul ediləcək, köçürülən zərər;
- Əsas vəsaitlərin satışı halında, əsas vəsaitlərin qalıq dəyərinin və satışları ilə bağlı xərclərin uçot və vergi məqsədlərinə görə fərqli tanınma qaydaları;
- Nağd pul metodundan istifadə edilərkən alınmış mallar (işlər, xidmətlər) üçün borc borclarının olması

- Vergitutma məqsədləri və mühasibat uçotu üçün mənfəət və zərərlərin mntapılması- iqtisadi fəaliyyət faktlarının davamlı olmayan əminliyini əsas götürmək;

- Digər oxşar fərqlər.

Vergi tutulan mənfəətin (zərərin) formalaşmasında vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərqlər ləğv edilmiş gəlir vergisinin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da növbəti hesabat dövründə və ya sonrakı hesabat dövrlərində büdcəyə ödəniləcək gəlir vergisi məbləğini artırmalıdır. Vergi tutulan daimi olmayan fərqlər aşağıdakılardan yaranır:

- Mühasibat uçotu məqsədləri və mənfəət vergisinin müəyyənləşdirilməsi məqsədləri üçün amortizasiya hesablamasının fərqli metodlarının tətbiqi;

- Məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilən gəlirlərin hesabat dövrünün adi fəaliyyətindən götürülən gəlir şəklində tanınması, habelə uçot məqsədləri üçün faiz gəlirlərinin müvəqqəti dəqiqlik ehtimalına əsaslanaraq tanınması. İqtisadi fəaliyyət və vergi məqsədlərinə görə - nağd əsasda;

- Bir təşkilat vasitəsilə mühasibat və vergi məqsədləri üçün istifadə üçün vəsait (kredit, kredit) verilməsi üçün ödədiyi faizləri əks etdirən müxtəlif qaydaların tətbiqi;

- Digər oxşar fərqlər.

Hesabat dövründəki çıxılan müvəqqəti müxtəlifliklər və vergiyə cəlb edilə bilən d fərqlər mühasibat uçotunda ayrıca olaraq əks etdirilir (qiymətləndirilməsində çıxılan müvəqqəti fərq və ya vergiyə cəlb olunan müvəqqəti fərq yaranan aktiv və öhdəliklərin uçotu üzrə müvafiq hesabın analitik uçotunda).

Ləğv edilmiş vergi aktivləri, təxirə salınmış gəlir vergisinin növbəti hesabat dövründə və ya sonrakı hesabat dövrlərində büdcəyə ödəniləcək gəlir vergisinin azalmasına səbəb olan hissəsidir.

Müəssisə sonrakı hesabat dövrlərində vergiyə cəlb olunan mənfəət götürmə ehtimalı olduğu təqdirdə, təxirə salınmış vergi aktivlərini çıxılmaqla müvəqqəti fərqlər yarandıqda tanıyır. Təxirə salınmış vergi aktivləri, çıxılan müvəqqəti fərqlər

azaldılması və ya sonrakı hesabat dövrlərində tam ödənilməməsi ehtimalı olmadığı təqdirdə, çıxılan bütün müvəqqəti fərqlər üçün mühasibat uçotunda göstərilir.

- Dövrün əvvəlində səhmlərdən tələb olunan qazanc;
- Hesabat dövrü təşkilatın xalis aktivlərindəki artım;
- Şirkətin bir il üçün bazar kapitallaşmasında dəyişiklik;
- Şirkətin investisiya və dividend siyasətinə uyğun olaraq dividendlərin proqnoz göstəriciləri.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyi yalnız mənfəətin formalaşmasının təfərrüatlı təhlilini yox, həmçinin istifadə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini də əhatə etməlidir. Təcrübədə mənfəətin bölüşdürülməsinə nəzarət müvafiq hesabatların göstərilməsi üsulu ilə həyata keçirilir. Beləliklə, hesabat təqvim ili təşkilatın ümumi inkişaf dövrünün bir hissəsidir. Buna görə göstəricilərin xarici təzahürü reallığı təhrif edə bilər. Maliyyə hesabatları tam olmaması səbəbindən mənfəətin bölüşdürülməsinin ətraflı təhlilinə imkan vermir.

Mənfəətin təhlili prosesində aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- Mənfəət göstəricilərindəki dəyişikliklərin dinamikasını təhlil etmək;
- Bölüşdürülməmiş mənfəətin tərkibini və quruluşunu qiymətləndirmək;
- Məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından qazanılan gəlirin faktor təhlilini aparmaq;
- Amillərin başqa gəlir və xərclərin dəyərində təsirini qiymətləndirmək;
- Müəssisədə mənfəətin bölüşdürülməsini təhlil etmək;
- Gəlirlilik göstəricilərini qiymətləndirmək;
- Təşkilatın gəlirliliyinin artması üçün ehtiyatları hesablamaq və onların tətbiqi üçün tədbirlər hazırlamaq.

Mənfəətdən istifadənin təhlili prosesində göstəricilərlə əlaqəli hər bir istiqamətdə bölüşdürülmə strukturunun etibarlılığını tapmaq lazımdır: istehsal və satışın rentabelliği, bir işçiyə düşən mənfəət və investisiya miqdarı əsas fondlar, maliyyə sabitliyi əmsalı və öz dövriyyə kapitalının təmin edilməsi. Maliyyə prosesinin idarə edilməsi, mənfəətin artmasına yol açan amillər üzərində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vəziyyət yaradır. Məsələn, ticarət xərclərindəki artım

ticarət dövriyyəsinin artması və malların satış bazarlarına aktiv təşviqi şərti ilə əsaslandırılır.

Cəmi kapitalın dəyərinin artması ilə ifadə olunan son maliyyə yekunu, uğurlu fəaliyyətin nəticəsi kimi tanınan və həmçinin davamlı varlığının müəyyən zamanətlərini yaradan təşkilatın qazancını təmsil edir. Mühasibat qaydalarına əsasən aşkar edilmiş maliyyə nəticəsi, yalnız təşkilatın prosesinin nəticələrini xarakterizə edən əsas göstərici yox, həmçinin mənfəət vergisi üçün vergi ödəyən bazanı müəyyənləşdirmək üçün əsas idi. Nəticə maliyyə nəticəsi (xalis mənfəət və ya xalis zərər) adi fəaliyyətlərdən qazanılan maliyyə nəticələrinin, habelə qeyri-adi olanlar daxil olmaqla digər gəlir və xərclərin qalığından ibarətdir. Hesabat ilində təşkilatın fəaliyyətinin yekun maliyyə nəticəsinin formalaşmasını hesablamaq üçün debeti zərərləri (zərər və xərclər) və kreditini əks etdirən “Mənfəət və zərər” adlı aktiv-passiv hesab nəzərdə tutulur.

Mənfəətin bölüşdürülməsi onun istifadə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Müəssisədə qəbul edilmiş mənfəətin bölüşdürülməsi proseduru onun investisiya qoyuluşuna, sosial siyasətinə, istehsalın inkişaf sürətinə və s. təsir göstərir. Mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətləri barədə qərar yalnız sahiblər tərəfindən verilə bilər. Nəticədə itki üçün əhatə mənbələrinin tərkibi də təşkilat sahibləri tərəfindən verilir.

Bölüşdürülməmiş mənfəət, hesabat ili və təsərrüfat subyektinin bütün dövrü üçün kapital artımını xarakterizə edən təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrinə əsasən əldə edilmiş son maliyyə nəticəsini əks etdirir. Qapalı olmayan zərər həm də son maliyyə nəticəsinə aiddir, lakin hesabat dövrü üçün təşkilatın kapitalındakı azalmanı xarakterizə edir.

Mühasibat uçotu planlarına əsasən bu göstəricilər müxtəlif mühasibat uçotu hesablalarında formalaşır. Xalis mənfəət “Mənfəət və zərərlər” hesabına toplanır və hesabat ilinin sonuna gəlir vergisi, büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödənişlərə vergi sanksiyaları və s. Ödənildikdən sonra qalan təşkilatın mənfəəti təmsil olunur. Beləliklə, xalis mənfəət göstəricisi yalnız iş ilinin nəticələrinə əsasən formalaşır.

Mənfəət dəyəri mənfəət funksiyalarına istinad etməklə qiymətləndirilə bilər. Bunlardan əsaslarını ayırmaq olar: stimullaşdırıcı, paylayıcı və nəhayət qiymətləndirici. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi bölüşdürülməmiş mənfəət təşkilatın öz kapitalının mənbəyidir, ondan istehsalın daha da genişləndirilməsi üçün istifadə edilə Paylanma funksiyası qısaca olaraq belə təsvir edilə bilər: vergilər mənfəətdən ödənilir, kreditlər və digər borc öhdəlikləri ödənilir və müxtəlif fondlar yaradılır. Mənfəət, maliyyə məlumatı istifadəçiləri tərəfindən təşkilatın fəaliyyətini ölçmək üçün istifadə olunur. Təşkilatın sahibləri, tərəfdaşları, kreditorları, vergi orqanları, investorlar və bu təşkilatın məhsullarının istehlakçıları bununla maraqlanırlar. Dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi hesabına gəlirlər daxil olduğu üçün qazancın həm də yığıma funksiyası olduğu deyilə bilər. Analiz praktikasının göstərdiyi kimi, tanınmış analitiklərin tədqiqatları, müəssisənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün yalnız mənfəət göstəricisi kifayət deyil. Maliyyə nəticələrinin göstəricilər sisteminə yalnız mütləq mənfəət miqdarı deyil, iqtisadi səmərəliliyin nisbi göstəriciləri - mənfəət göstəriciləri də daxildir. İqtisadi nəzəriyyədə mənfəət kateqoriyasının bir neçə tərifini tapa bilərik: - gəlirlilik, - həyata keçirilmiş mənfəət şəklində fəaliyyətin faydalı nəticəsinin əldə edilməsi üçün bütün xərclərin maya dəyərinə nisbəti, - iqtisadi nəticələrin müqayisəsi xərclər və ya qaynaqlar ilə fəaliyyət, - digər performans göstəricilərini ümumiləşdirən ayrılmaz bir göstəricidir. V.V.Qluxov gəlirlilik tərifinin mənşəyi haqqında yazır: “gəlirlilik “termini sözün əsl mənasında gəlir mənasını verən” renta “sözündən əmələ gəlir. Beləliklə, “mənfəətlilik” termini sözün geniş mənasında mənfəət, mənfəət deməkdir” (Гребнев А.И. 2008: с.193). Bir təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin nisbi göstəricisi kimi mənfəət göstəricisi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatında mənfəət nisbətinin əhəmiyyəti həm fəaliyyət göstərən bir təşkilatın işçilərinin ona olan marağı, həm də dövlətin, tərəflərin, mülkiyyətçilərin, kreditorların və borcalanların marağı ilə müəyyən edilir. Müəssisənin komandası mənfəət səviyyəsini artırmaqda maraqlıdır, çünki mənfəətin artması deməkdir, işçilər bonuslar ala bilər, işdən çıxmaqdan qorxmaz, eyni zamanda menecerlər - menecerlər bu məlumatları tətbiq olunan taktikanın nəticələrini qiymətləndirmək üçün istifadə edirlər və təşkilatın

inkişaf strategiyası və tənzimlənməsinin məqsədəuyğunluğuna qərar vermək. Sahibləri (səhmdarları və təsisçiləri) mənfəət göstəricisi maraqlandırır, çünki mənfəət səviyyəsi artarsa, digər potensial səhmdarların bu müəssisəyə marağı artır və bu da səhmlərin qiymətinin artmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, müəssisə bu fəaliyyət növünü daha da inkişaf etdirməklə yanaşı, daha yüksək dividend almaq imkanı da əldə edir. Əksinə, gəlirlilik səviyyəsi düşəndə investorların bu müəssisəyə investisiya qoymaq marağı azalır. Borc verənlər və fond borcalanları borclar üzrə faiz almaqda maraqlıdırlar. Yüksək gəlirlilik səviyyəsi borc vəsaitlərinin qaytarılmaması riskini azaldır, müştərinin ödəmə qabiliyyətindən danışıq. Gəlirlilik göstəricilərinin dəyərini aydın və sadə bir şəkildə izah edir V.V. Kovalev. Əlbətdə mənfəətin bir kommersiya təşkilatının zərərsiz işinin əsas göstəricisi olduğunu söyləyir. Ancaq mənfəət səviyyəsi barədə yalnız təcrid olunmuş mənfəət statistikasını ilə əgəlabatan nəticələr çıxarmaq mümkün deyil, çünki 20 min rubl mənfəət. fəaliyyət miqyası və qoyulmuş kapitalın ölçüsü baxımından müxtəlif ölçülü ticarət təşkilatlarının mənfəəti ola bilər, nəticədə elan edilmiş mənfəət miqdarı şirkətin miqyasını qiymətləndirməyə imkan vermir. Buna görə iqtisadçı ümumiləşdirir və bu məbləğin nisbi çəki dərəcəsi eyni olmayacaqdır. Buna görə V.V. Kovalev, analizdə alınan gəlirin (mənfəətin) istifadə olunan mənbələrin orta dəyərinə nisbəti olaraq hesablanan gəlirlilik nisbəti istifadə olunur (Качалин В.В. 2008: с.354).

Mənfəət göstəricilərini üç əsas növə bölmək olar:

xərclərin qaytarılması - bunlar istehsal xərclərinin və investisiya layihələrinin geri qaytarılmasını xarakterizə edən göstəricilərdir;

- satışın gəlirliliyi - satışın gəlirliliyini göstərən statistikalar;
- kapitalın və onun hissələrinin gəlirliliyini göstərən səviyyələr - kapital gəlirliliyi. Bu gəlirlilik göstəriciləri balans mənfəəti, məhsul (xidmət) satışından qazanılan gəlir və xalis mənfəət əsasında hesablanı bilər. Beləliklə, müasir bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində maliyyə nəticələrinin idarə olunması iqtisadi bir qurumun iş həyatında əsas yer tutur. Mənfəət analitiklər bir təşkilatın inkişafı strategiyasını hazırlayarkən, istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün ehtiyatları müəyyənləşdirmək üçün bir müəssisənin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirərkən və

digər maliyyə hesabatlarının istifadəçilərini qərar verərkən rəhbər tutmalı olan göstəricilərdir.

1.3. Mənfəət və rentabelliği xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Müəssisənin səmərəliliyinin obyektiv və tam qiymətləndirilməsi, qoyulmuş kapitalın həcmi ilə ölçülən mənfəət əsasında edilir. Mənfəət göstəriciləri həm bütövlükdə müəssisənin işinin əlverişliliyini, həm də fərqli fəaliyyət növləri və sahələrində gəlirliliyi (səmərəliliyi) xarakterizə edir: istehsal, təşəbbüskarlıq, investisiya. Mənfəət göstəriciləri təşkilatın maliyyə vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin “keyfiyyətini” əks etdirir.

Yetərlilik idarəetmənin son nəticələrini daha dolğun xarakterizə edir, çünki mövcud və ya istifadə olunmuş mənbələrlə əldə olunan effektin nisbəti ilə hesablanır və mənfəətin mənbələrə, xərclərə və ya məhsulun maya nisbətinə bərabərdir. Tədqiqat sahələrinə görə gəlirlilik göstəriciləri aşağıdakı qruplara qruplaşdırıla bilər.

- müxtəlif fəaliyyət növlərindən yaranan xərclərin səmərəliliyini göstərən göstəricilər: əməliyyat fəaliyyətinin rentabelliği (məhsulların gəlirliliği), investisiya fəaliyyətinin gəlirliliği, fərdi investisiya layihələri, adi fəaliyyətlərin rentabelliği;
- satışın gəlirlilik göstəriciləri: dövriyyənin rentabelliği, satışın xalis gəlirliliği;
- mənbələrdən istifadənin səmərəliliyinin göstəriciləri: cəmi aktivlərin gəlirliliği və ya iqtisadi rentabellik, əsas kapitalın gəlirliliği, dövriyyə kapitalının gəlirliliği, kapitalın gəlirliliği və s.

“Şirkətin maliyyə yekunlarının əsas göstəricilərinə məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan gəlir, xalis gəlir (ümumi gəlir ƏDV çıxılmaqla, aksiz vergiləri və bu kimi məcburi ödənişlər), balans mənfəəti, xalis gəlir daxildir” deyir. Berdnikov (Аббасова С.А. 2011: с.188).

Maliyyə uçotunda ümumi mənfəət ilk mərhələdə müəyyən edilir, satış və inzibati xərcləri ödəmək üçün istifadə olunur. İqtisadi hesablamalarda və təhlildə istifadə olunan mənfəətin vacib göstəriciləri arasında bu iqtisadçılar mənfəət yaradan elementlərin tərkibində fərqlənən digər mənfəət göstəricilərini də ayırırlar.

Bunlar, məsələn, gəlir və dəyişən xərclər arasındakı fərqlə hesablanan marjinal mənfəət, həmçinin iqtisadi mənfəət - vergilərdən əvvəlki mənfəət və borc vəsaitlərinin istifadəsinə görə faizlərdir.

Nəticə etibarilə təhlil obyektlərinə aşağıdakı maliyyə nəticələrinin göstəriciləri daxildir:

- Ümumi mənfəət;
- Satışdan qazanılan gəlir (zərər);
- Vergiyə qədər mənfəət (zərər);
- Hesabat vaxtının xalis gəliri (örtülməmiş zərər).

Mənfəət və zərər statistikasını tərtib edərkən Azərbaycanda müəssisələr Milli Mühasibat Standartlarında göstərilən metodlardan istifadə edirlər. Beləliklə, əvvəlcə ümumi mənfəət (zərər) gəlir və zərər (maya dəyəri) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Həmin göstəricilər haqqında məlumat 601 hesabında formalaşır

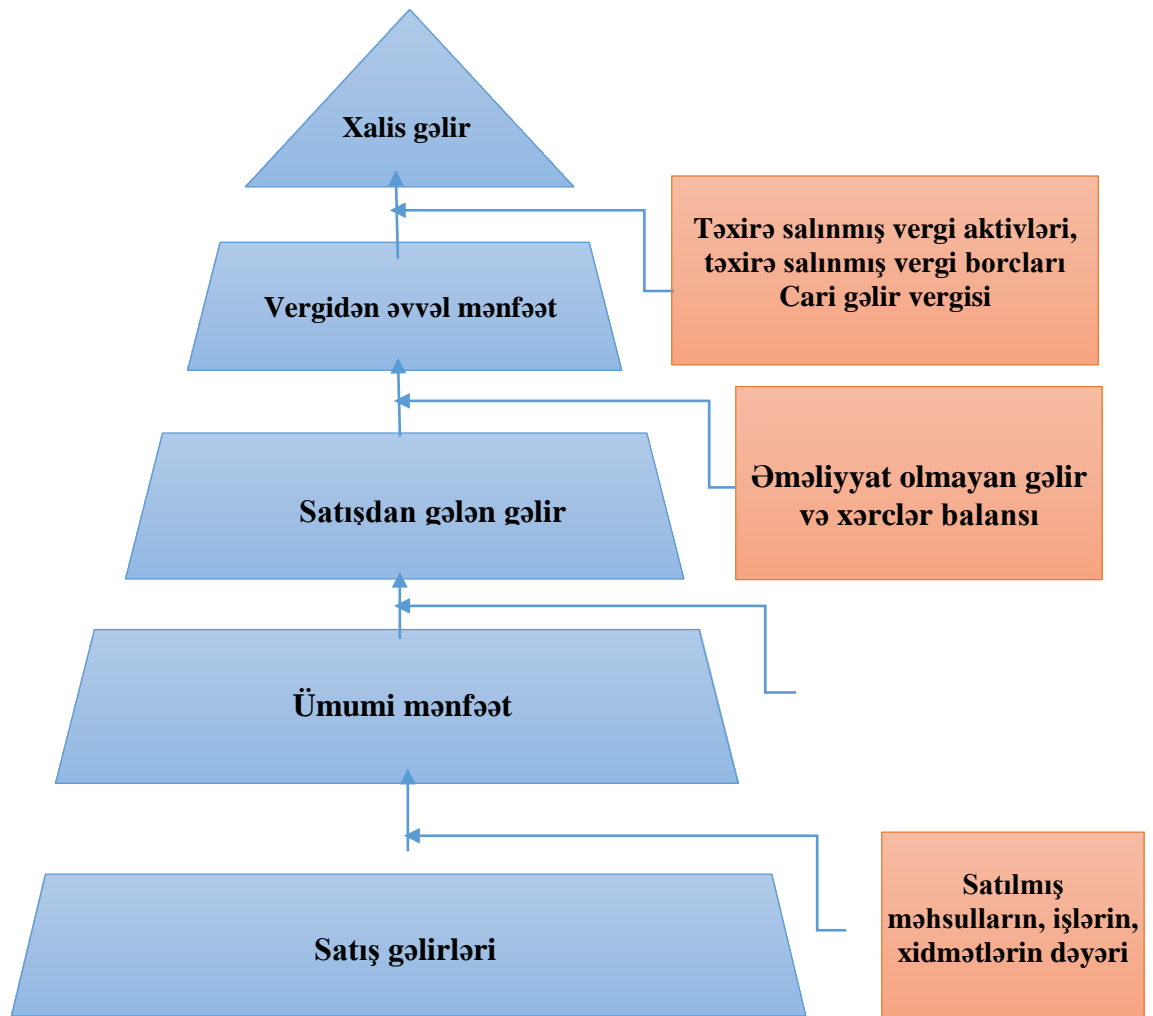
Növbəti addım satışdan qazanılan mənfəəti müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün iş və inzibati gəlirlər ümumi mənfəətdən çıxılır. Satışdan gələn mənfəətin (zərərin) başqa bir tərifini aşağıdakı tərif olur - həmin, hesabat dövrünün sabit xərclərini çıxmaqla marjinal mənfəətdir. Bu, vergidən əvvəl mənfəətin əsas elementidir, bu element xalis mənfəətin əsasını əhatə edir və maliyyə nəticələrinin formalaşmasında amillərin (maliyyə və istehsal) rolunu əks etdirir. Sonra vergidən öncə mənfəət (zərər) tapılır. Bu məqsədlə, təşkilatın digər gəlir və xərclərindəki qalıq satışdan götürülən mənfəətə (zərəyə) əlavə edilir. Vergi öncəsi mənfəət (zərər) maliyyə və iqtisadi fəaliyyətdən qazanılan ümumi iqtisadi effektin dəyəridir. Yəni vergidən əvvəl mənfəətin formalaşması həm müəssisənin əsas fəaliyyətinin əməliyyatları, həm də adi fəaliyyətlə bağlı olmayan əməliyyatlar üçün maliyyə nəticələri ilə seçilir. Belə olur ki, satışdan qazanılan mənfəət digər zərərlər nəticəsində, məsələn, təbii fəlakət nəticəsində əmlakın itirilməsindən qaynaqlanır və son itki şirkət rəhbərliyinin səmərəsizliyini göstərə bilər.

Son addım xalis (bölüşdürülmüş) mənfəətin (zərərin) müəyyənləşdirilməsidir. Gəlir vergiləri vergidən əvvəl mənfəətdən və əgər varsa, cərimələrdən də çıxılır. Bunlar haqqında məlumat 801 "Cəmi mənfəət və zərər" göstəricilərində əks olunur.

Xalis mənfəət müəssisənin sərəncamında olur və istifadə xarakterinə görə aşağıdakılara bölünür:

- Aktivlərin böyüməsini maliyyələşdirmək üçün işlədilən mənfəət və ya kapitallaşdırılmış mənfəət deyilən;
- İstehlaka gedən mənfəət: dividendlərin ödənilməsinə, müəssisənin personalına və ya sosial fondlara xərclənir.

Sxem 1: Xalis mənfəət əldə etmə qaydası

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İstehlak olunan mənfəətin analitik dəyəri onun əmələ gəlməsi amillərinə bağlıdır. Xalis mənfəət göstəricisinin rolu onunla müəyyənləşdirilir. Təşkilatın kapitalını, birincisi, genişləndirilmiş təkrar istehsal məqsədi ilə, ikincisi, hesabat

ilinin nəticələrinə əsasən sahiblərə (təşkilatın iştirakçıları və təsisçiləri) gəlir ödəməsi üçün yönəltmə imkanını göstərir.

Mənfəəti mühasibat, iqtisadi və vergiyə bölmək də vacibdir. İqtisadi ədəbiyyat mənbələrindən bilirik ki, mühasibat mənfəəti sahibkarın xərcləri, o cümlədən itirilmiş mənfəət olmadan mühasibat sənədlərinə əsasən hesablanmış sahibkarlıq fəaliyyətindən qazanılan mənfəətdir. Mühasibat mənfəəti, mühasibat sistemində əks edilən, verilən gəlir və əməliyyat xərcləri əhatəsindəki fərq kimi seçilir.

İqtisadi mənfəət, gəlir və iqtisadi xərclər arasındakı fərqi tapmaqla müəyyən edilə bilər, o cümlədən ümumi xərclərlə yanaşı alternativ (ehtimal olunan) xərclər də sahibkarın mühasibat və normal mənfəəti arasındakı fərq kimi hesablanır. Mənfəət göstəriciləri sistemini öyrənərək analiz prosesində tərkibini, dinamikasını, planın icrasını, mənfəət (zərər) həcmindəki fərqliliklərə yol açan meyarlar araşdırmaq və təhlilin nəticələrinə əsasən tövsiyələr vermək mümkündür.

Bir müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemində mənfəət göstəriciləri ən vacib olsa da, həmçinin, bir müəssisənin yekun maliyyə nəticələrini öyrənərkən, əvvəl bildiyimiz kimi, yalnız mənfəəti yox, həm də təhlil etmək vacibdir.

Maliyyə fəaliyyətinin bu vacib göstəriciləri nisbi mənfəət marjalarıdır. Deməli, gəlirliliyin nisbi göstəriciləri sistemi və ya təşkilatın rentabelliği (rentabelliği) təşkilatın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edir (Елисеева Т.П. 2011: с.941).

Burada ən azı üç sualla qarşılaşırıq:

1) Müəssisənin fəaliyyəti barədə düzgün nəticələr çıxarmaq üçün analitik və ya ümumiyyətlə maliyyə hesabatı istifadəçisi tərəfindən neçə göstəricidən istifadə edilməlidir;

2) Gəlirlik dərəcəsini hesablamaq üçün hansı mənfəət növlərindən işlətmək və hansı baza ilə müqayisə fərqləndirmək;

3) Hansı tənzimləyici göstəriciləri müəssisənin gəlirliliyi ilə eyniləşdirmək olar?

İqtisadçıların bu məsələlərdə ortaq fikirləri mövcud deyil, bu səbəbdən də bu məsələlər indiki vaxtda aktual olaraq qalır.

Çox sayda hesablanmış gəlirlilik göstəricilərinə sahib olma problemi, onların hesablanmasının həmişə geniş hesablamalar nəticəsində gözlənilən təsbitləmək etmək üçün istifadəsini çətinləşdirməsi və məhdudlaşdırmasıdır, bununla razılaşmaq olar Bundan əlavə, bir çox investor sadə ola bilər, çox vərəqli hesabatları öyrənmək maraqlı olmur.

Buna görə A.F. "İdarəetmə qərarlarının cari şəraitdə və gözlənilən gələcəkdə təşkilatın fəaliyyətinin əsas bloklarını xarakterizə edən az sayda əsas parametrdən (nisbi maliyyə və iqtisadi göstəricilər) istifadə edilməsinə əsaslanmalıdır" (Ефимова О.В. 2009: с.376).

Onun fikrincə, maliyyə və iqtisadi göstəricilər kimi aşağıdakı mənfəət statistikalarından işlətmək lazımdır və istehsalın gəlirliliyi, satışın rentabelliği, aktivlərin rentabelliği, kapitalın gəlirliliyi kifayətdir:.

V.L.Kireev ayrıca aşağıdakı göstəriciləri özündə cəmləşdirən üç mənfəət göstəricisini ayırır:

1) satışın səmərəliliyini və ya satılan məhsulların rentabelliğini xarakterizə edən gəlirlilik göstəriciləri;

2) istehsalın və davam edən investisiya layihələrinin gəlirliliyini göstərən gəlirlilik göstəriciləri;

3) kapitalın gəlirliliyini və kapital və borc kapitalı kimi komponentlərini xarakterizə edən gəlirlilik göstəriciləri (Зайцев Н.Л. 2008: с.455).

Xərclərin rentabelliği şirkətin məhsul göstəricisi və satışına sərf etdiyi hər manatdan nə qədər mənfəət qazandığını əks etdiyini göstərir. Xərclərin gəlirliliyi məhsul növünə görə, müəssisənin struktur bölmələri və bütövlükdə müəssisə tərəfindən hesablanabilir. Investisiya layihələrinin gəliri aşağıdakı kimidir: layihədən alınan və ya gözlənilən mənfəət bu layihəyə qoyulan investisiya həcmi ilə əlaqədardır (Елисеєва Т.П. 2007: с.941).

Satış (dövriyyə) gəliri məhsulların (xidmətlərin) satışından qazanılan mənfəətin və ya xalis mənfəətin alınan gəlir məbləğinə nisbətidir. Bu göstərici sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirir: şirkət satış manatından nə qədər mənfəət qazanır. Bazar iqtisadiyyatında nəzərdən keçirilən göstəricidən geniş

istifadə olunduğunu verə bilərik. Satış gəliri bütün məhsullar üçün (iş və ya xidmət növü), eləcə də bütövlükdə müəssisə üçün hesablanı bilər.

Satışların gəlirliyi göstəricisinə görə məhsulların (xidmətlərin) satışından mənfəət seçən iqtisadçılarla razıyam, çünki satışdan qazanılan gəlir profilə uyğun gələn təkrarlanan əsas fəaliyyətlər nəticəsində əldə edilir: maliyyə xidmətləri, istehsal, ticarət, və s. gigər gəlirlər (zərərlər) müvəqqəti olur, ona görə ki, müvəqqəti mənfəət əvvəllər alınmış istifadə olunmamış avadanlıqların satışından müvəqqəti qazanılma şansı var.

Gəlirlilik göstəricilərinin sayının artmasını müdafiə edir: “Mənfəət göstəricilərinin müxtəlifliyi onu artırmağın yollarını axtarmağın alternativini müəyyənləşdirir.” Kravçenko sözlərinə görə, iqtisadi məlumatlar artdıqca, gəlirlilik göstəriciləri dəfələrlə artır. Bunun səbəbi gəlirliliyin əsas göstəricilərindən birinin tədqiq olunan göstəricinin çoxtərəfli mahiyyətini (gəlirlilik, səmərəlilik) ifadə edə bilməməsidir. Bu səbəbdən də, fərqli mənfəət göstəriciləri sistemindən istifadə etmək vacibliyini israr edir. Bu, L.İ. Kravçenko, natamam və birtərəfli araşdırma və gəlirlilik qiymətləndirməsindən qaçacaq. Müəssisənin planlarına tez bir zamanda düzəlişlər etmək üçün bu göstəricilər mənfəətə təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirmək üçün menecerlər tərəfindən tələb olunarsa, bu hissədə bu müəllifin fikri ilə razılaşa bilərik (Ермолович Л.И. 2010: с.800).

Maliyyə nəticələrinin təhlilində hansı rentabellik göstəricilərindən istifadə edilməli olduğu barədə iqtisadçı-analitiklərin fikirlərini müqayisə edərək bildirmək olar ki, gəlirlilik göstəriciləri əksər iqtisadçılar tərəfindən üç qrupa bölünür: istehsalın (məhsulların) gəlirliliyi, satış, varlıq gəliri, analizdə dünya praktikasında istifadə üçün qəbul edilmiş və iqtisadiyyat nəzəriyyəçilərinin əksəriyyəti tərəfindən təsdiqlənmiş göstəricilər tətbiq olunmalıdır.

II FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN UÇOTU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Mənfəətin uçotunun müasir vəziyyəti və onun təşkili ardıcılığı

Mənfəətin ayrılması və istifadəsi ilə əlaqəli audit, təhlil və uçot təşkilatın iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün tövsiyələrin hazırlanmasında vacib rol oynayır. Onların nəticələrinə əsasən, gəlirlərin istifadəsi və bölüşdürülməsi üstündə nəzarəti yaratmaq və müəssisənin iqtisadi fəaliyyətindəki neqativ halların vaxtında qarşısını almaq, ehtiyatları tapmaq və səfərbər etmək, maliyyə və vergi qurumları ilə düzgün hesablaşmaq və nəhayət bu müəssisəyə yatırılan investisiyalardan gələn zərərləri və maliyyə riskini azaltmağa yönəlmiş mühüm bir davranış strategiyası əhatə edir. Mühasibat mənfəəti (zərər), təşkilatın hər bir təsərrüfat əməliyyatlarının uçotu və balans maddələrinin qaydalara uyğun qiymətləndirilməsi əsasında hesabat dövrünə görə aşkar edilmiş yekun maliyyə nəticəsini ifadə edən maliyyə nəticələrinin auditində mühasibat obyektidir. Azərbaycan Respublikasında mühasibat və mühasibat hesabatı haqqında Əsasnamə əsasında qəbul edilmişdir. Mənfəətin ayrılması və işlədilməsi ilə əlaqəli audit, uçot və təhlilin əsas vəzifəsi hesabat ili üçün əvvəlki ilə nisbətən mənfəətin bölüşdürülməsinə əsaslanan nisbətləri və meyilləri tapmaqdır. Mühasibat, audit və təhlilin nəticələrinə uyğun olaraq mənfəətin bölüşdürülməsində nisbətlərin dəyişdirilməsi və ondan ən yaxşı rəşional istifadəyə dair tövsiyələr verilir. Yekun maliyyə nəticəsinin uçotu və hesabatında əks olunmasının etibarlılığı, vergitutmadan sonra müəssisənin sərəncamında olan gəlirin istifadəsi və bölüşdürülməsinin qanuniliyi barədə fikir formalaşdırılmasına maliyyə yoxlanışının yoxlanılması məqsədi deyildir. Maliyyə nəticələrini və onlardan istifadəni yoxlamaq məqsədinə çatmaq üçün aşağıdakılara nəzarət etmək lazımdır:

- Hesabatların sintetik və analitik uçot informasiyalarına uyğunluğu, məhsul satışından yaranan maliyyə nəticəsinin formalaşmasının düzgünlüyü;

- Əməliyyat mənfəət və xərcləri, əsas vəsaitlərin və qalan aktivlərin satışı;

- Müəssisə vasitəsilə edilən mühasibat əməliyyatlarının uçotu sahəsində mövcud qanunvericiliyə uyğunluq;

- Vəsait və ehtiyatların istiqaməti, mənfəətdən istifadə və xalis mənfəətin bölüşdürülməsi;

- Digər satışlardan yaranan mənfəət və ya xərclərin meydana gəlməsinin və əks olunmasının düzgünlüyü;

- Maliyyə nəticələri barədə hesabat. Müəssisədə mənfəətin ayrılması və işlədilməsi prosesinin öyrənilməsinin praktik hissəsi üçün ən vacib mənbələr maliyyə hesabatları və mühasibat uçotundakı məlumatlardır (Грищенко О.В. 2010: с.112).

Balans, hesabat və əvvəlki dövrlərin bölüşdürülməmiş mənfəətini və ya örtülməmiş zərərini əks etdirən maliyyə hesabatları formalarından istifadə olunur. Öz növbəsində, təşkilatın son hesabat ilindəki maliyyə nəticələri barədə məlumat mənfəət və zərər hesabatını açıqlayır. Hesabat vaxtının bütün gəlir və xərcləri əks olunmalı və tanınmalıdır (Грищенко О.В. 2010: с.112).

1 №-li MUBS mənfəət və zərər hesabatında ən azı aşağıdakı maddələrin təqdim olunmasını tələb edir:

- Azlıqda olan mülkiyyətçilərin payı;

- Gəlir vergisi xərcləri;

- Hesabat vaxtında xalis gəlir və ya zərər.

- Əməliyyat nəticələri;

- Kapital üsulu ilə uçota alınan ortaqlar və əsaslı müəssisələrin mənfəət və zərərlərindəki əsas müəssisənin payı;

- Əsas gəlir.

Həmçinin maliyyə nəticələrinin yoxlanılması və uçotu mənbələri təsis sənədləridir (Гребнев А.И. 2008).

Təsərrüfat əməliyyatlarının təsdiqinə və mühasibat uçotunda əks olunmasına xidmət edən ilkin sənədlər, maliyyə nəticələrinin formalaşması və istifadəsi ilə bağlı əmrlər, müəssisənin xərclərini və gəlirlərini təsdiq edən əmək haqqı hesabı, Baş kitab, vergi bəyannamələri mənfəəti, kassir hesabatları və s. İşin vacib bir mərhələsi müəssisə resurslarının proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması, onlardan səmərəli istifadəsi ilə əvvəl iqtisadiyyatın təhlilidir (Ермолович Л.Л. 2010: с.800).

Mənfəətin ayrılması və işlədilməsi iqtisadiyyatlarını, mənfəət qazanmaq üçün bir iş planını, müəssisə balans məlumatlarını, sosial-iqtisadi tərəqqi planını, 601,611,801,901 hesablarının cari mühasibatlığını, vergiyə cəlb olunan gəlir üçün xüsusi hesablamaları, vergi güzəştlərini, üzərindəki vergilər, həmçinin müəssisənin iqtisadi və sosial tərəqqisi planının müvafiq cədvəlləridir (Елисеева Т.П. 2010: с.800).

2.2. Mənfəətdən istifadənin uçotu metodikası

İstehsal müəssisəsinin mənfəətinin təhlili sənaye təşkilatlarının mənfəətinin analizi ilə eynidir, lakin öz növbəsində ticarətdə gəlirin formalaşması fərqlərindən qaynaqlanan xüsusiyyətlərə malikdir.

Təşkilatların qazancından istifadə etmək imkanı var. Müvafiq qanunvericiliyin məcburi endirimlərə, vergi tutulmasına və digər sahələrə tabe olanlar çıxılmaqla, öz mülahizələri ilə alındı.

Müəssisənin sərəncamında olan mənfəət müstəqil şəkildə işlənilə bilər və müəssisənin daha da inkişafına yönəldilir. Heç bir qurumun və hətta dövlətin işçilərin maddi və sosial ehtiyaclarını istifadə, təmin etmə prosesinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur.

Mənfəətin mərhələli təhlili tərkibə və dinamikaya, xalis gəlir və onun istiqaməti, mənfəətin bölüşdürülməsinin səmərəliliyi, mənfəətin istiqamətlərdə istifadəsi, səpmələrin səbəbləri, ödəniləcək faizlər baxımından mənfəətin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Klassik iqtisadiyyat xalis mənfəəti aşağıdakı fondlara bölüşdürür: ehtiyat fondu (fors-major vəziyyətində); yığım fondu (müəssisənin balans dəyərində artım); istehlak fondu (sosial ehtiyaclar və fərdi əmək təşviqləri); müəssisənin

nizamnaməsinə uyğun olaraq digər fondlar.

Xalis mənfəətdən formalaşan vəsaitlər hədəflənir. Xüsusi məqsədlər üçün həqiqi məbləğlər və smetaya uyğun olan məbləğlərin müqayisəsi nəticələrinə əsasən, onların istifadəsinin təhlili aparılır (Ермолович Л.Л. 2010: с.800).

İstehsalın tərəqqisinə görə tələb olunan investisiyaların həcmi yaratmaq üçün istehlak edilmiş və kapitallaşdırılmış məbləğ arasındakı nisbətlərin optimallaşdırılması və əlbəttə ki, xalis mənfəət paylanarkən müəssisə sahiblərinə qoyulmuş kapitalın zəruri gəlirlilik dərəcəsi vacibdir.

Mənfəətin bölüşdürülməsində əsas amillər xarici və daxili amillərdir. Xarici amillərə vergi güzəştləri, vergi dərəcələri, mənfəət normaları və xarici mənbələrin dəyəri daxildir.

Daxili amillərə müəssisənin gəlirliliyi, investisiya layihələrinin uğurla başa çatması, maliyyə rıçaqları, yüksək gəlirli investisiya layihələri, daxili investisiya mənbələri və ticarət şirkətinin ödəmə qabiliyyəti daxildir. İstehsal müəssisələrinin qazancını analiz üçün aşağıdakı analitik cədvəl tərtib edəcəyik (cədvəl 1.). Nömrələr şərtidir.

Cədvəl 1: Mənfəət təhlili

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	+, -% -lə
1. Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin cəmi (min man.)	11000	11480	+ 480 104,3
2. Ticarət endirimləri (marjalar): a) min manatda.	605	614	+ 9 101,5
	5,50	5,34	-0,16 97,1
b) dövriyyəyə nisbətən% -lə	486	469	- 17 96,5
	4,42	4,08	- 0,34 92,3
Dövriyyə xərcləri: min man.	119	145	+ 26 121,8
dövriyyənin faiz nisbətində	19,2	10,0	-9,2 52,1
4. Malların satışından mənfəət (min man.)	99,8	135	+35,2 135,3
5. Vergilər və mənfəətdən ödənişlər	80,6	125	+44,4 155,1
6. Vergidən əvvəl qazanc	1,08	1,26	+ 0,18 116,7

Mənbə: Грищенко О.В. 2010: materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təhlil olunan ticarət təşkilatında malların satışından keçən ilə nisbətən mənfəət + 26 min manat artmışdır. Bu artıma pərakəndə ticarət dövriyyəsi həcmindəki dəyişikliklər, ticarət marjaları və paylanma xərcləri təsir etdi.

Planın yerinə yetirilmə dərəcəsinin təsirini ölçmək üçün a dövriyyəsi həcminə

görə keçən ildəki sapma ilə vurulmalıdır. Ticarət marjalarının orta səviyyəsindəki və paylanma xərcləri səviyyəsindəki dəyişikliklərin təsiri hesabat ili dövrüyyə həcmi onlar üçün keçən ildəki sapma ilə vurmaqla bölməklə ölçülür. 100, yəni:

1) pərakəndə ticarət bölgüsünün həcmində artım mənfəəti aşağıdakı məbləğdə artırdı: $480 \times 1.08 / 100 = +5.2$ min manat.

2) ticarət marjalarının orta səviyyəsindəki azalma ticarət təşkilatının mənfəətini aşağıdakı məbləğə endirdi: $-0.16 \times 11480/100 = -18.3$ min manat.

3) paylama xərclərinin orta səviyyəsində azalma mənfəəti məbləğ artırdı: $0.34 \times 11.480 / 100 = +39.1$ min manat.

Bütün amillərin təsiri: $+5.2 - 18.3 + 39.1 = +26$ min manatdır.

Beləliklə, bir ticarət təşkilatının mənfəəti əsasən paylama xərclərinin orta səviyyəsində azalması və həmçinin (daha az dərəcədə) pərakəndə ticarət həcmində artması hesabına artmışdır.

Bu amillərin təsiri müqayisə metodu ilə seçilir:

1. Vergi tutulan mənfəətdə müvafiq olaraq 35,2 min manat artım, xalis mənfəəti eyni miqdarda artırdı.

2. Mənfəətdən vergi və ödəmələrin 9,2 min nəfər azaldılması. xalis mənfəəti eyni miqdarda artırdı.

3. Kümülatif təsir: $35.2 + 9.2 = 44.4$ min manat.

Dövrüyyənin optimal quruluşu, yüksək gəlirli və sürətli malların satışı, satışın minimum xərcləri satışdan qazanılan mənfəəti və dolayısı ilə xalis mənfəəti artıracaqdır. Maliyyə və investisiya əməliyyatları son nəticələrə müəyyən təsir göstərir. Supermarketin yerləşmə və ödəniş qaydalarını yaxşılaşdırması lazımdır. Çatışmazlıq və oğurluqlara görə borcların silinməsindən yaranan zərərlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Supermarketin sərəncamında olan gəlirin bölüşdürülməsi təşkilatın mühasibat siyasətinə uyğun şəkildə edilir. Mənfəətin bölüşdürülməsini və istifadəsini öyrənməyin əsas vəzifəsi hesabat ili üçün əvvəlki ilə nisbətən mənfəətin bölüşdürülməsində inkişaf edən tendensiyaları və nisbətləri müəyyənləşdirməkdir. Mənfəətdən istifadənin təhlili yığım və istehlak üçün nə qədər əlverişli vəsait ayrıldığını göstərir.

Vəsaitləri yığım fonduna yönəltməklə iqtisadi potensial yüksələ bilər və bu da öz özlüyündə təşkilatın maliyyə müstəqilliyini və ödəmə qabiliyyətini artıracaq və borc vəsaitlərinin miqdarını artırmadan satışların və dövriyyənin artmasına kömək edəcəkdir (Грищенко О.В. 2010: с.800).

2.3. Mənfəət vergisinin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Vergi qoyulan mənfəət vergi dövrü başladığı andan etibarən hesablama qaydasında müəyyən edilir. Beləliklə, vergi dövrü təqvim ilidir və hesabat axtı birinci rüb, altı ay, 9 aydır. Gəlir vergisi üçün vergi bazası, təşkilatın mənfəətinin pul ifadəsi ilə eynidir. Bu vəziyyətdə mənfəət və zərərlər nağd şəkildə qeyd olunur. Natura şəklində alınan gəlir əməliyyat qiymətinə əsasən uçota alınır. Hesabat (vergi) dövründə vergi ödəyicisi zərər görmüşdürsə, bu dövrdə vergi bazası sıfıra bərabərdir. Gələcəkdə təşkilat cari vergi dövrünün vergi bazasının keçmiş vergi dövrlərində aldığı zərərin bütün məbləğində və ya bu məbləğin bir hissəsində azaltmaq hüququna sahibdir, yəni zərəri gələcək. 10 il ərzində vergi ödəyicisi bu zərəri aldığı vergi dövründən sonra zərəri davam etdirmək hüququna malikdir. Vergi ödəyicisi birdən çox vergi dövründə zərər görmüşdürsə, bu zərərlərin gələcəyə köçürülməsi baş verdikləri qaydada aparılır. 2017-ci ildə vergi bazasının 50% -i təşkilatın köçürmə zərərlərini ödəmək üçün işlədilmişdir, 2018-ci ildən - vergi bazasının 100% -i-dir. Hər vergi (hesabat) vaxtının sonunda mənfəət vergisi üçün vergi bazası vergi uçotu məlumatlarına əsasən hesablanır (Волков О.И. 2009: с.602). Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə təmin edilmiş vergi uçotu, prosedura uyğun olaraq qruplaşdırılan ilkin sənədlərin məlumatlarına əsaslanaraq vergi üçün vergi bazasının müəyyənləşdirilməsi üçün məlumatların ümumiləşdirilməsi sistemidir. Vergi uçotunun edilməsi proseduru vergi ödəyicisi vasitəsilə vergi uçotu qaydaları və qaydaları tətbiq olunmaqla “ardıcıl olaraq bir vergi dövründən digərinə” prinsipi əsasında təşkil olunur. Vergi bazasının hesablanması zamanı gəlir və xərclərə aşağıdakılar daxil deyil: xüsusi vergi rejimlərini tətbiq edən təşkilatların gəlirləri və xərcləri (sadələşdirilmiş vergi sistemi, seçilmiş fəaliyyət növləri üçün tətbiq edilən gəlirlərdən vahid vergi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün vergi sistemi).

Xalis mənfəətin istifadəsi ticarət müəssisəsinin fondlarını və ehtiyatlarını əhatə edir. Qeyd edə bilərəm ki, hazırda milli iqtisadiyyatın bir xüsusiyyəti dövlət tənzimləmə metodlarından aktiv istifadə edilməsidir.

Dövlətin köməyi ilə müəssisələrə vergi güzəştləri verilir və bu, qazancın xeyriyyə məqsədləri, ətraf mühitin qorunması fəaliyyəti və s. üçün istifadəsini stimullaşdırır.

Dövlət tənzimlənməsinin əsas metodları bunlardır (Гребнев А.И. 2008: с.328).

- antiinhisar və inflyasiya əleyhinə fəaliyyət. Dövlət tənzimləmə metodlarına aşağıdakılar daxildir:

- dövlətin vergi gəlirləri, habelə müəyyən sektorlarda risk azaldılması.

Maliyyə nəticələrinin təhlilini yaxşılaşdırma yollarından biri də mənfəət funksiyasını stimullaşdıran şirkətin öz kapitalının təhlil metodudur. Bu metod əsasında vergi ödəyicisinin xalis dəyərindəki artım və ya azalma ticarət müəssisəsinin mənfəətinə təsir edir.

Həmin metod xüsusilə ABŞ, Almaniya və Fransada geniş yayılmışdır. İdeya ondan təşkil edilmişdir ki, vergi ödəyicisinin gəliri onun xərcləri əsasında hesablanır. Xərclər varlıq almaq, borcları ödəmək və şəxsi xərclərdən ibarətdir.

Başlanğıcda kapitalın ilkin dəyərini seçmək lazımdır ki, onun dəyişməsi barədə məlumat verilsin, buna görə vergi ödəyicisinin əmlakının dəyəri aşağı düşərsə, bu əmlakın dəyərində artımın yüksəlməsinə səbəb olacaq.

Bu vəziyyətdə dəqiq və obyektiv məlumat bu metodun effektivliyini təyin edən mühüm rol oynayır.

Xarici ölkələrdə mənfəəti tapmaq üçün dövrün əvvəlindəki kapitalın dəyəri, dövrün sonundakı kapitalın dəyərindən çıxılır. Eyni zamanda, şirkət sahiblərinin sayına üçüncü şəxslərə olan borcların dəyəri daxil deyil.

Məncə, yuxarıdakı mənfəət tərifi müəssisəmizə tətbiq edilə bilər. Təhlil olunan ticarət təşkilatımızda, fəaliyyətin davam etdirilməsinə kömək edəcək kapital analizi metodundan istifadə edilməsi təklif olunur.

Mühasibat, audit və mənfəət təhlili metodologiyasını təkmilləşdirməyin yollarından biri məhsulların satış həcmnin, proses və fəaliyyətlərin icrasının kritik

həcmi (zərər nöqtəsi, gəlirlilik həddi), maliyyə gücünü, iş həcmi müəyyənləşdirmək üçün metodikanın istifadəsidir və müəyyən bir gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunduğu xidmətlərdir. Belə bir texnika “birbaşa xərcləmə” sistemidir. Birbaşa yerləşdirmə sistemindən istifadə edildikdə, məhsulların, işlərin və xidmətlərin natamam maya dəyəri yalnız dəyişkən xərclərdən ibarətdir və müəssisənin prosesinin maliyyə nəticələrini göstərən ən azı iki göstərici hesablanır - marjinal gəlir və mənfəət.

Satış gəliri ilə dəyişkən maliyyələr arasındakı fərkdir. Marjinal gəlir, müəssisənin sabit xərcləri və mənfəətinin cəmidir. Əvvəlcə sabit xərcləri ödəmək üçün nəzərdə tutulduğundan, qalan hissəsi müəssisənin qazancından olduğu üçün buna tez-tez “əhatə məbləği” də deyilir.

Buna əsasən kritik satış həcmi, əməliyyat rıçağı, maliyyə gücü kimi göstəricilərin dinamikasını qiymətləndirmək və irrasional xərc strukturu ilə əlaqəli ticarət fəaliyyətinin riskləri və satışların ehtimal olunan azalmasının nəticələri barədə nəticələr çıxarmaq mümkündür.

Direkt maliyyələşdirmə sisteminin analitik imkanları, maya dəyəri ilə məhsul satış həcmi və mənfəət arasındakı əlaqənin öyrənilməsində ən çox açıqlanır.

İki il ərzində tədqiq olunan ticarət təşkilatının kritik satış həcmi təhlil edək (cədvəl 2).

Cədvəl 2: Gəlirlərin hesablanması

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili		
			(+,-)	%
1. Pərakəndə satış miqdarı	11000	11480	+480	104,3
dövriyyə	0,456	0,468	+0,012	102,6
2. Xüsusi dəyişənlər	0,511	0,499	-0,012	97,8
xərclər	5500	5412	-88	98,4
3. Xüsusi margin	10763	10846	+83	100,8
gəlir	237	634	+397	267,5

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir və vahidlər şərtidir.

Cədvəldəki məlumatlar hesabat ilində kritik satış həcmi keçən ilə nisbətən 83 min manat və ya% 0,8 artdığını göstərir. Zəncir əvəzetmələri metodu ilə amillərin

(sabit xərclər və xüsusi marjinal gəlirlərin) zərərsiz satış həcminin dəyişməsinə təsirini müəyyən edək

Bunu etmək üçün şərti hesablamalar aparacağıq (Ермолович Л.Л. 2010: с.800).

$$5500: 0.511 = 10763$$

$$5412: 0.511 = 10591$$

$$5412: 0.499 = 10845$$

Sabit xərclərin 88 min manat azalması səbəbindən kritik satış həcmi 172 min manat azaldı (10591 - 10763).

Xüsusi marjinal gəlirin 0,012 azalması səbəbindən kritik satış həcmi 255 min manat (10845 - 10590) artdı. Faktorların təsiri +83 min manat (-172 + 255) təşkil edib.

Kritik satış həcmindəki artım, marjinal gəlir payının azalması, yəni vahid dəyişkən xərclərin yüksəlməsi ilə verilir.

Direkt maliyyələşdirmə köməyi ilə sabit xərclərin nisbətini və şirkətin mənfəətinin dəyişməsinə təsirlərini tənzimləyə bilərsiniz. Ticarət təşkilatına sabit xərcləri azaltmaq arzusuna səbəb olacaq Direct Costing sistemindən istifadə etmək təklif olunur. Ən yaxşı plan, zərərsiz satış həcmi azaltmağa və təhlükəsizlik zonasını artırmağa imkan verən plandır.

III FƏSİL. BAZAR ŞƏRAİTİNDƏ RENTABELLIYIN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI: PROBLEMƏ YENİ BAXIŞ

3.1. Əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəətin təhlili və qiymətləndirilməsi

Hər növ və sənayedə fəaliyyət göstərən təşkilatlar fəaliyyətlərinin nəticələri üçün fərqli hədəflər qoyurlar, amma əsas olan hər zaman mənfəət qazanmaqdır. Mənfəət və zərərlər şirkətin iqtisadi mənfəətinə təsirlərin əsas daşıyıcısı kimi fundamental və həmçinin istehsal və iqtisadi mexanizmlərinin inkişafının ən çətin elementləridir. Mənfəət əldə etmə prosesi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas vəzifəsi olduğundan gəlir və xərclər mənfəət əldə etməyə təsir edən əsas meyarlar və bu səbəbdən onu meydana gətirən bütün elementlərdir. Gəlir və zərərin analizi, yerli bir hədəfli maliyyə təhlili sisteminin bir hissəsi olaraq, idarəetmə subyektinə mənfəət gətirmə tərkibi, quruluşu və üsulları haqqında informasiya verir. Həmçinin, bunun üçün təşkilat fəaliyyətinin maliyyə yekunlarının formalaşdığı iqtisadi faktların açıqlanması və qeydiyyatı yox, cümlədən onlara təsirli təsir göstərilməsi tələb olunur. Bu baxımdan iqtisadi məlumatların keyfiyyətini daim yaxşılaşdırmaq, daha təfərrüatlı etmək və mühasibat məlumatlarının səmərəliliyini artırmaq zərurəti yaranır. GV Sergeeva, bir kommersiya müəssisəsinin fəaliyyətindən qazanılan maliyyə nəticələrini (yəni mənfəət və zərərlərin analizini konkretləşdirmək) təhlil etmək ehtiyacının idarəetmə qərarlarının informasiya təminatı üçün müasir tələblərlə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirir (Beynəlxalq Mühasibat uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAMI. 2003).

Maliyyə nəticəsi gəlir və xərclər şəklində təqdim olunur, bunlar müvafiq hesabat dövrləri ərzində mənfəət və zərərlərin müqayisəsi ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, müddət bir il kimi başa düşülür. Selezneva N. və Ionova A.F. tərəfindən verildiyi kimi, məhsulların, işlərin və ya xidmətlərin satışından qazanılan mənfəətlər, müəssisənin istehsal dövrünün dövrüyyəsinin tamamlanmasını, maddi cəhətdən təcəssüm etdirilmiş fondların pul şəklində istehsala qaytarılmasını və

başlanğıcını xarakterizə edir. Məhsulların, işlərin və ya xidmətlərin satış həcmindəki dəyişikliklər bir qurumun maliyyə nəticələrinə həssas təsir göstərir (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi haqda 2001-ci il 11 iyul tarixli Qanun. 2001).

Yu.İvanov məhsul, iş və xidmət satışından qazanılan mənfəətin amil analizinə öz töhfəsini verdi.Müəllif dörd iqtisadi, ən əhəmiyyətli faktoru göstəricilər kimi götürməyi təklif edir: əsas fondlar, cari aktivlər, işçilər və maliyyə (Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 sayılı Qanunu. 1994).

Bu metod ayrı-ayrı amillərin müəssisənin mənfəətinin dəyişməsinə təsirini müəyyənləşdirməyə yardım edir. Bir sıra iqtisadi modellərdə məqsədlərinə görə amillər geniş və intensiv bölünür. Geniş amillər resursların təbii dəyərlərini təmsil edir - bu kadr sayı, müəssisənin əsas fondlarının dəyəri, müəssisənin cari aktivlərinin dəyəridir. Güclü amillər bu dəyərlərin törəmələridir - əmək məhsuldarlığı, kapital məhsuldarlığı, maddi məhsuldarlıq, əmək haqqı məhsuldarlığı, kapital məhsuldarlığı. L. V. Dontsova və N. Nikiforovaya görə mənfəətin keyfiyyətinin faktorial təhlili amillərin təsirli göstəricilərin dəyərinə təsirinin kompleks və sisteməlik şəkildə öyrənilməsi və ölçülməsi metodudur (Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq memorial order forması əsasında sintetik uçotu aparılması Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında. 2016).

Görülən işlərə baxmayaraq, ölkədə maliyyə hesabatlarının tərkibi və məzmunu yaxşılaşdırılmasını ehtiyac yaradır. Bu, əsasən hesabatın məlumat doymaması, müəyyən göstəricilərin və məlumatların olmaması ilə əlaqədardır. Bunların təmin edilməsinə ehtiyac, investisiya və fond bazarlarının tərəqqisi də daxil olmaqla bir sıra səbəblərlə əsaslandırılır. Ticarət təşkilatlarının daxili qaydalara uyğun hazırlanan maliyyə hesabatları beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanan maliyyə məlumatlarından hələ də fərqlənir. Qalan fərqlər bir sıra metodoloji əsasların və mühasibat hesabatının qurulması və aparılmasının əsas konsepsiyalarının fərqli bir şəkildə başa düşülməsinə əsaslanır. Yerli mühasibat sistemində və beynəlxalq qaydalarda, məsələn, “aktivlər”, “öhdəliklər”, “kapital”, “gəlir”, “xərclər” kimi mühüm anlayışların şərtləri üst-üstə gəlir. Müxtəlif xarici tədqiqatlarda təklif

olunan kommersiya təşkilatlarının işlənməsinin maliyyə təhlili metodları tamamilə xarici hesabat formalarının təhlilinə əsaslanır. İnanırıq ki, beynəlxalq və yerli sistemlər arasındakı yuxarıdakı fərqlər hələ xarici diaqnostik və planlaşdırılmış metodların tam istifadəsinə imkan vermir. Xüsusilə bu təcrübədən işlətmək üçün analiz aparmadan əvvəl daxili hesabat formalarını xarici formada islah etmək lazımdır. Həmin, zəhmətli bir işdir və maliyyə təhlilini çətinləşdirən əlavə iş mərhələləri tələb edir və bu səbəbdən rəşional və məqbul bir addım deyil. Digər tərəfdən, sadalanan fərqlərə baxmayaraq, maliyyə hesabatlarının seçilmiş və əsas parametrləri baxımından bu günə qədər qəbul edilmiş daxili mühasibat standartları və qaydaları müəssisənin maliyyə vəziyyətini və dəyişikliklərini etibarlı və tam əks etdirə bilir. Yəni ölkədə sayılı mühasibat uçotu, iş qərarları qəbul edərkən istifadə üçün məlumat yaratmağı mümkün edir. Yuxarıda göstərilən izahatları nəzərə alaraq, yerli təcrübəyə və rus və yerli alim-iqtisadçılarının araşdırmalarına əsaslanan milli mühasibat standartlarına, hesabat standart formalarına aid maliyyə təhlili metodologiyasının inkişaf etdirilməsinin xarici metodların ətraflı öyrənilməməsinə imkan verdiyini iddia edə bilərik. maliyyə təhlili. Bu səbəbdən də maliyyə təhlil metodlarında daxili inkişafıara diqqət yetirməyi lazımlı və yetərli hesab edirik. A.D.Şeremet və R.S.Saifulinin işlərində kommersiya təşkilatlarına tətbiq olunan maliyyə təhlili üç blokdan ibarətdir:

- 1) maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili;
- 2) maliyyə vəziyyətinin təhlili;
- 3) iş fəaliyyətinin təhlili, reyting qiymətləndirilməsi və maliyyə fəaliyyətinin effektivliyi (Ермолович Л.Л. 2010: с.800).

Kommersiya qurumlarının maliyyə fəaliyyətinin göstəricilərinin səviyyəsi və dinamikasının təhlili gəlir və xərc hesabatı maddələrinin artım templərinin hesablanmasına əsasən qiymətləndirilir, daha sonra maliyyə və əməliyyat fəaliyyətinin amil təhlili aparılır. Maliyyə səviyyəsini təhlil etmək üçün balans quruluşunun göstəricilərindən, dinamikasından, həmçinin balansın struktur dinamikasından istifadə olunur. Kommersiya qurumlarının maliyyə sabitliyinin

təhlili aktiv və öhdəlik qruplarının likvidlik nisbətini təhlilinə əsaslanır. Bu əsasda, ehtiyatların və xərclərin tənzimlənməsi üçün mənbələr qruplarının artıqlığı (çatışmazlığı) seçilir və maliyyə sabitliyi dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Balans likvidliyinin təhlili eyni prinsipə əsaslanır. Maliyyə nisbətlərinin təhlili əsas gəlirlilik və dövriyyə göstəricilərini əhatə edir. İşgüzar fəaliyyət təhlil edilərkən maliyyə və iqtisadi prosesin iştirakçıları qrupları, töhfələri və maliyyə təhlilinin səbəbləri ilə əlaqəli əsas maraqları seçilir. Eyni zamanda təhlil mövzuları genişləndirilmiş bloklarda (maliyyə vəziyyəti, nəticələri, fəaliyyət səmərəliliyi) təqdim olunur. Aşağıda maliyyə fəaliyyətinin effektivliyi və gəlirliliyinin öyrənilməsinin amillərlə son nəticələr arasındakı əlaqənin təsnifatı və istifadəsi verilmişdir. Müəssisənin işgüzar fəaliyyətinin və səmərəliliyinin göstəriciləri sisteminə kapital gəlirliliyi (cəmi və öz) göstəriciləri, həmçinin bəzi dövriyyə nisbəti daxildir. Reytingin qiymətləndirilməsi dörd qrupa birləşdirilmiş göstəricilər sisteminə əsasən xarici maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında aparılır (Nazirlər Kabinetinin “Beynəlxalq Mühəsibat uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühəsibat uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAMI” (20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar).

Reytingin qiymətləndirilməsi üçün həm anı, həm də orta məlumat və temp göstəricilərindən istifadə edilməsi təklif olunur. Bir mütəxəssis vasitəsilə seçim edilmiş göstəricilərin ağırlıq əmsallarından istifadə təklif olunur. M.İ.Bakanov və AD Şeremet “İqtisadi analiz nəzəriyyəsi” kitabında iqtisadi təhlil növlərinin elmi əsaslarını və tipologiyasını, məzmunu, mövzusu və məqsədlərini nəzərdən keçirirlər. Aşağıda maliyyə fəaliyyətinin təhlili üçün iqtisadi dəstək məsələləri, iqtisadi və riyazi analiz metodları təsvir olunur. İqtisadi təhlildə müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin metodoloji əsasları nəzərdən keçirilir, analitik proqram məhsullarının tipologiyası verilir. Bu işdə, təhlil subyektləri olaraq məlumat istifadəçiləri birbaşa və dolay yolla şirkətlərin maliyyə fəaliyyətləri və iş fəaliyyətləri ilə maraqlananlara bölünür. Kommersiya qurumlarının maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin təhlil metodologiyası maliyyə nəticələrinin,

maliyyə fəaliyyətinin gəlirliliyinin və maliyyə vəziyyətinin təhlili kontekstində nəzərdən keçirilir. Verilənlərdən görülür ki, bu dərslük iqtisadi analizin konseptual və metodoloji aparatını əhatə edir, müəyyən xüsusi analiz metodlarından istifadə imkanlarını araşdırır. Həmçinin, əsas diqqət müxtəlif idarəetmə məqsədləri üçün daxili məlumatlara əsaslanan dərin təhlil imkanlarına yönəldilmişdir. Xüsusilə maliyyə və idarəetmə uçotu anlayışları, onların təşkili, müəyyən analitik problemlərin həllində obyekt və metodlar nəzərdən keçirilir.

1. O.V. Efimovanın əsərində. maddi istehsal sahəsindəki ticarət təşkilatların maliyyə təhlilinə baxılır. Ödəmə qabiliyyətini və likvidliyini təhlil edərkən iqtisadi bir qurumun ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmə metodlarına, bir kommertiya təşkilatının rəsmi və qeyri-rəsmi iflas əlamətlərinə diqqət yetirilir. Kapital quruluşu, kapital və borc hesablarının əsas nisbətləri təhlil edilərkən, onların dəyişməsindəki meyillər qiymətləndirilir. Aktiv dövriyyəsinin qiymətləndirilməsinə əsasən kapital dövriyyəsinin dərəcəsinə təsir edən amillər müəyyənləşdirilir, onların artırılması metodları verilir. Gəlirliyin təhlilinə həsr olunmuş fəsildə mənfəət göstəriciləri sistemi açıqlanır. Bildirmək lazımdır ki, təhlil metodologiyasının təkliflərinin nəticələrinə əsasən, növbəti dövr üçün maliyyə planı hazırlamağa imkan verən perspektiv maliyyə təhlilinin üsulları açıqlanır. Bundan əlavə, kommertiya təşkilatlarının uzunmüddətli maliyyə vəziyyətinə təsir edən qərarların əsaslandırılması məsələləri nəzərdən keçirilir. M.N. Kreinina, ödəmə qabiliyyətini və maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı meyarları nəzərdən keçirir: muxtariyyət əmsalı, manevr qabiliyyəti əmsalı və digər tanınmış göstəricilər (Altman modeli daxil olmaqla) ("Müəssisələrin Uçot Siyasəti haqqında Əsasnamə" (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli 5 sayılı əmri).

Bəzi göstəricilərin normal səviyyəsini təyin etmək üsulu təqdim olunur. Maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün cari likvidlik nisbətindən və borc və kapital fondlarının nisbətindən prioritet olaraq istifadə edilməsi təklif olunur. Rəsmi olaraq müəyyən edilmiş ödəmə meyarlarının tavan səviyyələrinin əhəmiyyətsiz olduğuna diqqət çəkildi. Bundan əlavə, kapital gəlirliliyinə təsir göstərən amillərin

qiymətləndirilməsi aparılır, maliyyə prosesindən götürülən mənfəətin amil təhlili və müxtəlif amillərdən asılı olaraq kapital və borc vəsaitlərinin səmərəli nisbəti metodologiyası təqdim olunur. Daha sonra qiymətli kağızlarla əməliyyatların və vergi sisteminin qurumun maliyyə vəziyyətinə təsirini araşdırır və kapital qoyuluşlarına vəsait yönəltməsinin səmərəliliyi üçün meyarlar təklif edir. Bundan başqa, planlaşdırmanın bəzi məqamları müzakirə olunur. Xüsusilə balansın planlaşdırılmış strukturunun əvvəlki dövrdəki ehtiyatlar, debitor borcları və kreditor borcları məbləğinin həqiqi məlumatları əsasında hesablandığı göstərilir. V.V. Kovalevin işinin böyük bir hissəsi maliyyə idarəçiliyinə giriş, maliyyə investisiyaları və investisiya layihələri barədə qərar qəbul etmə, dividend ödəmə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və digər xüsusi məsələlərə həsr edilmişdir.

3.2. Satışın rentabelliyyənin təhlili metodikası

Maliyyə təhlili hissəsində maliyyə hesabatlarının təhlili, dövriyyə kapitalının təhlili məsələləri gözdən keçirilir. Xarici istifadəçilər, idarə heyəti və mühasiblər baxımından istifadəçilərin təsnifatı təklif olunur. Yerli və xarici şirkətlərin hesabatları arasındakı fərqlər vurğulanır.

Mülkiyyətdən istifadənin rentabelliyyəti və səmərəliliyi göstəriciləri müəssisənin rentabelliyyətini təhlil edir və alınan mənfəətin müxtəlif növlərə və ya xərc maddələrinə nisbəti kimi ölçülür. Həmin, ən vacib göstəricilər qrupudur, çünki onların təhlilinin nəticələri öz vəsaitlərini müəyyən bir işə yatırmaq barədə qərar qəbul etməyə imkan verəcəkdir, şirkətin fəaliyyətinin məqsədəuyğunluğunu analiz edir və nəticədə ortaya çıxan qiymətdir.

Dövriyyənin rentabelliyyəti müəssisənin əməliyyat (istehsal və təsərrüfat) fəaliyyətinin əlverişliliyini göstərir. Bütövlükdə istehsalın rentabelliyyətini qiymətləndirmək üçün hazırlanmışdır, həmçinin ayrı-ayrı məhsul növlərinin gəlirliliyini müqayisə etmək üçün də işlədə bilər. Əməliyyat gəlirlərinin ümumi gəlirə nisbəti kimi göstərilir. Satışların orta gəlir səviyyəsi sənayedən əhatəli şəkildə fərqlənir və bu səbəbdən heç bir standartı yoxdur. Həmin göstərici eyni tipli

müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə, dinamikada və ya planlaşdırılmış göstəricilərlə müqayisədə vacibdir.

Səhmdar kapitalının gəlirliliyi, mülkiyyətdə mülkiyyətdə istifadənin əlverişliliyini göstərən bir müəssisənin fəaliyyətində ən əhəmiyyətli göstəricidir. Bu göstəriciyə əsasən, aktivlərin sahibi investisiyaların yerini seçə bilər. Hesablama əməliyyat gəlirlərini deyil, müəssisənin sahibləri (səhmdarları) arasında bölüşdürüləcək son xalis mənfəəti nəzərə alır. Xalis mənfəətin orta illik kapital dəyərində nisbəti kimi ölçülür. Nəticə etibarilə, investisiyanın əlverişliliyini yüksəltmək üçün iki əsas istiqamətdə formalaşma olur:

1) xalis mənfəətin artması - satış həcmində artması və satışın gəlirliliyi.

2) öz kapitalında azalma - əlavə maliyyələşdirmə ehtiyacını azaldaraq cari aktiv və öhdəliklərin effektiv idarə edilməsi.

Ümumiyyətlə, müəyyən bir işə investisiya qoymağın məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirmək üçün, risk faktoru nəzərə alınmaqla sərbəst mənbələrin (məsələn, depozit) ayrılması üçün alternativ variantlarla kapitalın proqnozlaşdırılan gəlirliliyini fərqləndirmək lazımdır. Kapital gəlirliliyinin son göstəricisinin necə və hansı üsulla formalaşdığını anlamaq üçün bir sıra aralıq göstəricilər nəzərə alınmalıdır.

Xalis aktivlərin gəliri maliyyə təsirinin effektivliyini dəyərləndirmək üçün istifadə olunur. Maliyyə leverage - xalis aktivlər strukturundakı kapital və borc vəsaitlərinin nisbəti, kreditin müəssisənin səmərəliliyinə təsirini xarakterizə edir. Maliyyə rıçaqlarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün əsas meyar bank kredit faizidir. Borc vermə dərəcəsi xalis aktivlərin gəlirliliyindən aşağı olarsa, kredit payının artması kapital gəlirliliyinin dəyərini artıracaq.

Mənfəət yenidən investisiya nisbəti - şirkətin dividend siyasətini xarakterizə edir, müəssisədə qalan xalis mənfəətin statistikasını göstərir və bu səbəbdən onun daha da inkişafına xidmət edir. Xalis bölüşdürülməmiş mənfəətin (yenidən investisiya edilmiş qazanc) şirkətin xalis mənfəətinə nisbəti kimi ölçülür.

Şirkətin gəlirliliyinin aşağıdakı göstəriciləri birbaşa şirkətin səhmdarları üçün maraqlı olacaqdır:

a) səhm başına xalis mənfəət - şirkətin hər səhmə görə əldə etdiyi xalis mənfəət miqdarı;

b) səhm başına dividend - səhm başına payçılar arasında bölüşdürülən mənfəət.

Müəssisənin maliyyə göstəriciləri bir-biri ilə bağlıdır və bəzilərinin yaxşılaşdırılması başqalarının pisləşməsinə səbəb olur, məsələn: borc kapitalının cəlbi, kapitalın gəlirliyini artırır, lakin şirkətin maliyyə sabitliyini aşağı salır; dövriyyədəki artım cari aktivlərin dəyərinin azalmasına səbəb olur və bu səbəbdən likvidliyi pisləşdirir; uzunmüddətli kreditin cəlb edilməsi qısamüddətli borc verməkdən imtina etməyə şans verir - uzunmüddətli sabitliyin azalması səbəbindən likvidlik yaxşılaşır.

Gəlirlik göstəricilərinin səviyyəsi və dinamikasına bütün istehsal və iqtisadi amillər təsir göstərir: istehsalın və idarəetmənin təşkili səviyyəsi; kapitalın quruluşu və mənbələri; istehsal ehtiyatlarından istifadə dərəcəsi; məhsulların həcmi, keyfiyyəti və quruluşu; istehsal xərcləri və məhsul xərcləri; fəaliyyət növünə və istifadə istiqamətinə görə mənfəət.

Gəlirlik göstəricilərinin amil təhlili metodologiyası istehsalın intensivləşməsinin və iqtisadi prosesinin səmərəliliyinin artırılmasının bütün keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri üçün göstəricinin hesablanması üçün ilkin düsturların parçalanmasını təmin edir. Məsələn, ümumi gəlirliliyi (aktivlərin gəlirliliyi) analiz etmək üçün üç faktorlu və ya beş faktorlu modeldən işlədilə bilər. Modelin sadələşdirilməsi üçün istehsal və satış gəlirləri əmək xərclərinə, maddi xərclərə və əsas fondların köhnəlməsinə endirilir. Modelin praktik tətbiqi üçün istehsal xarakterli komponentlər və yarımfabrikatlar, iş və xidmətlər (üçüncü təşkilatlar və ya müəssisənin əsas olmayan bölmələri vasitəsilə edilir), yanacaq, alınan enerji və s. materialların qiymətinə əlavə ediləcək. Əmək xərcləri sosial ayırmalarla tamamlanmalıdır. Bundan əlavə, digər xərclər ayrıca bir element tərəfindən nəzərə alınmalı və ya əsas xərc elementləri arasında mütənasib olaraq bölünməlidir.

Analizin üç mərhələdə aparılması təklif olunur:

1) Göstəriciləri, öz kapitalının dəyərini, əhatə nisbətini, kapitalın ümumi məbləğdəki payını, cəmi uzunmüddətli borc vəsaitlərinin payını ehtiva edən təcili təhlil mənbələrin miqdarı, həmçinin “xəstə” balans balansının mövcudluğunu müəyyənləşdirmək. Maliyyə-təsərrüfat prosesinin əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi baxımından mənfəət, əməliyyat fəaliyyətinin rentabelliği, maliyyə aktivlərinin dövriyyəsi, əməliyyat və maliyyə dövrünün müddəti, kapitalın və qabaqcıl kapitalın göstəriciləri təklif olunur;

2) Maliyyə dərəcəsinin ətraflı təhlili xalis balansın qurulması və təhlili, likvidliyin qiymətləndirilməsi, maliyyə sabitliyi və digər göstəricilərdən ibarətdir. Maliyyə fəaliyyətindən qazanılan mənfəətin təhlili onların strukturu (şaquli təhlil) kontekstində aparılır. Müəssisələrin fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq üçün dinamik analizin riyazi modelləri, Altman modeli, habelə rəsmiləşdirilmiş və rəsmiləşdirilməmiş meyarlar sisteminin istifadəsi təklif olunur. Dövriyyə kapitalının təhlil hissəsində dövriyyə kapitalının şərtləri və anlayışları, cari aktivlərin maliyyələşdirilməsinin növləri və strategiyaları, müəssisələrin müxtəlif fəaliyyət növləri kontekstində maliyyə dövriyyəsi və pul vasitələrinin dinamikası hesablanır. Nağd pul dövriyyəsinin proqnozlaşdırılması və fondların optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi metodları, debitor borclarının və ehtiyatların analizi və idarə olunması məsələləri nəzərdən keçirilir;

3) Bir təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin dərinədən təhlili üçün likvidlik, maliyyə sabitliyi, işgüzar fəaliyyət, mənfəət və ticarət təşkilatlarının qiymətli kağızlar bazarındakı mövqeyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri sistemi təklif olunur.

Bu vəziyyətdə maliyyə təhlilinin əsas əsas göstəricilərindən istifadə olunur. G.P.Gerasimenkonun işindəki maliyyə təhlili üç hissədən ibarətdir:

- 1) maliyyə yekunlarının təhlili;
- 2) maliyyə vəziyyətinin təhlili;
- 3) işgüzar fəaliyyətin təhlili.

Maliyyə nəticələrinin analizi maliyyə və əməliyyat fəaliyyətindən əldə olunan gəlirin əmil təhlilini əhatə edir. Bundan başqa, kapital və borc kapitalının gəlirlilik göstəriciləri təhlil olunur. Kommersiya qurumlarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinə aşağıdakılar daxildir: maliyyə aktivlərinin tərkibinin və strukturunun qiymətləndirilməsi, kapital mənbələrinin və borc mənfəətinin qiymətləndirilməsi, maliyyə sabitliyi göstəricilərinin təhlili, maliyyə aktivlərinin ödəmə qabiliyyəti və likvidliyinin təhlili. Dezavantaj, əmlakın tərkibi və quruluşunun şaquli və üfüqi təhlili imkanlarının natamam istifadəsidir. Kommersiya təşkilatlarının iş fəaliyyətinin təhlili kapital və borc kapitalından istifadənin səmərəliliyinin, iqtisadi böyümənin davamlılıq əmsalı, gəlirin və maliyyə fəaliyyətinin rentabelliyyətinin əmil təhlilini əhatə edir. Maliyyə proqnozlaşdırması Altman modelinin hesablanması əhatə edir. Beləliklə, bir sıra aparıcı iqtisadçıların mövqelərini təhlil etdikdən sonra onların təklif etdikləri maliyyə təhlili metodlarının aşağıdakı çatışmazlıqlarını seçmək olar:

1) Faydalılığı və müəyyən analitik göstəricilərdən istifadənin zəruriliyini əsas götürmək baxımından metodların inkişafı istifadəçi qruplarının informasiya ehtiyacları konsepsiyası ilə əlaqələndirilmir. Nəticədə, maliyyə hesabatları istifadəçiləri qruplarının sorğularının tipologiyası təklif olunmur, analitik məlumatlara dair məlumat sorğuları əsasında onların təsnifatı aparılmır. Bu səbəblərdən, maliyyə təhlili metodları, maliyyə məlumatları istifadəçilərinin müasir ehtiyaclarını tam olaraq ödəmir.

2) Müəyyən göstəricilərin hesablanmasına görə bu və ya başqa daxili mühasibat məlumatlarını cəlb etmək lazım olduğu göstərilir. Bununla yanaşı, xarici mühasibat hesabatlarında əks olunmayan, lakin prioritet istifadəçi qrupları tərəfindən tələb olunan analitik göstəricilərin hesablanması üçün vacib olub başqa mühasibat məlumatlarının minimum universal siyahısı dəqiq müəyyənləşdirilməyib.

3) Maliyyə təhlili apararkən, hesabat məlumatlarının maliyyə hesabatlarının formalaşmasının xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq düzəldilməsinə lazımi diqqət yetirilmir. Bundan əlavə, diqqət müxtəlif analiz dərəcələrində və hansısa bir

istifadəçinin istəyi ilə təhlil qabiliyyətlərini tez bir vaxtda həyata keçirmə ehtiyacına, həmçinin müəyyən bir iqtisadi xüsusiyyətlərin fərdi xüsusiyyətlərini maksimum dərəcədə artırmaq üçün təhlilin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi imkanlarına yönəldilməyib (Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.Ş. 2003: s.310).

4) Əksər işlərdə maliyyə təhlili bir sıra əvvəlcədən təyin olunmuş mövqelər üçün ekspress diaqnostika və dərin təhlillərə bölünür. Lakin maliyyə tapşırıqlarının və ayrıca istifadə olunmuş məlumat bazasının genişləndirilməsi yolu ilə ayrı-ayrı bloklarının, məsələn, müəyyən tapşırıqlardan və ya bəlli olan tədqiqat ehtiyacından asılı olaraq müxtəlif mühasibat səviyyələrindəki məlumatların genişləndirilməsi ehtimalı məsələsi kifayət qədər işlənməmişdir.

5) Maliyyə təhlilinin nəticələrinin planlaşdırma üçün istifadə olunma imkanlarına, habelə investisiya layihələri üçün biznes planların hazırlanması prosesində maliyyə və iqtisadi hesablamaların vacib roluna lazımi diqqət verilmir.

6) Kommersiya təşkilatlarının reyting qiymətləndirilməsi üçün təklif olunan metodlar xüsusi modellərin tikintisinə əsaslanır, yəni kifayət qədər mürəkkəbdir.

7) Hansı analitik məsələləri həll edərkən və statistik metodlardan nə dərəcədə istifadə etmək lazım olduğu sualı yetərinə işlənməmişdir. Bu səbəbdən də bir çox metod mühasiblərin, iqtisadçıların və ticarət təşkilatlarının rəhbərlərinin analitik və planlı işlərində inkişaf və praktik istifadə üçün əlverişsizdir. Riyazi aparatın istifadəsi metodologiyayı qarışdırmamalı və mütəxəssislərin mənimsəməsini çətinləşdirməməlidir.

8) Təsvir olunan metodlara əsaslanan analitik işin kompüterləşdirilməsi imkanları ilə mühasibləri və iqtisadçıları maraqlandırmaq üçün müasir informasiya texnologiyalarının işlədilməsinə icazə verilir, lakin metodlarla əlaqəli ətraflı nəzərdən keçirilmir. Maliyyə analizinin aparılması üçün modellər kompüterləşdirmə şərtlərini təmin etmir və yerli istifadəçilər üçün real olan avadanlıq və proqram təminatlarının şanslarını nəzərə almır. Vacib bir qeyd olaraq qeyd edirik ki, iqtisadçıların əsərləri bu mövzunu ya fundamental tədqiqatlar səviyyəsində (konseptual aparatlar, kateqoriyalar səviyyəsində), ya da ayrı-ayrı analiz məsələləri

(maliyyə nəticələrinin daxili faktor təhlili) baxımından araşdırır. Çox az istisnalar istisna olmaqla, aparıcı elmi araşdırmalar, istifadəçilərin analitik işi uğurla apara biləcəyi əsaslı tam maliyyə təhlili üsulları təklif etməyə çalışır.

Başqa sözlə, aktivlərin gəlirliliyi (ROA) satış gəliri (Rpn) və kapital dövriyyəsi nisbətindən (Kob) məhsuluna bərabərdir: $ROA = Kob \times Rpn$.

Cəmi kapitalın ümumi gəliri (ROA) - balans mənfəətinin bu mənfəəti qazanmaq üçün istifadə olunan orta kapital məbləğinə (balans valyutası) nisbəti ilə seçilir. Həmin göstərici bir müəssisənin bütün kapitalından istifadə səmərəliliyinin ən qiymətli göstəricilərindən biridir. Bütün kapitalın ümumi gəliri müəssisə rəhbərliyinin keyfiyyətini və səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur; və müəssisənin investisiyalardan kifayət qədər gəlir əldə etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək. Şirkət qazancının böyüklüyünü proqnozlaşdırır. Investisiya kapitalının gəlirliliyi (ROI) balans mənfəətinin (xalis) orta kapital və uzunmüddətli öhdəliklərin nisbətindən bərabərdir. Bu göstərici təşkilatın fəaliyyətində uzun müddət qoyulmuş kapitaldan istifadənin əlverişliliyini göstərir. Kapitalın gəlirliliyi (ROE) kitab (xalis) mənfəətin kapital (pay) kapitalının orta illik dəyərində nisbəti ilə seçilir. Bu, şirkətin öz kapitalından istifadənin səmərəliliyini göstərir. Bu göstəricinin dəyəri ilə ümumi kapitalın gəlirliliyi (ROA) ilə müqayisə edilərsə, borc alınan kapitalın müəssisə sahibinin mənfəətinə təsiri göstərilir. Öz kapitalının geri ödəmə müddəti, kapitalın orta illik xərcinin xalis mənfəətə nisbətindən bərabərdir. Bu, sahiblərin investisiyalarını mövcud gəlirlilik səviyyəsində neçə il ödəyəcəyini göstərir. Aktivlərin gəlirliliyi balans (xalis) mənfəəti uzunmüddətli aktivlərin orta dəyərində bölməklə tapılır. Bu göstərici təşkilatın əsas vəsaitlərindən və digər dövriyyədən kənar aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini əks etdirir. Kapital dövriyyəsi nisbəti satış gəlirlərinin kapitalın orta illik xərclərinə nisbəti ilə seçilir. Və kapital dövriyyəsi nisbətindən tərs göstəricisinə kapital intensivliyi deyilir. Kapitalın orta illik maya dəyərinin satış gəlirlərinə bölünməsi ilə seçilir. Kapital dövriyyəsinin müddəti təhlil olunan dövrdəki təqvim günləri sayının (il - 360 gün, rüb - 90, ay - 30 gün) kapital dövriyyəsi nisbətindən və ya kapitalın orta illik maya

dəyərinin məhsuluna nisbətində bərabərdir və təhlil olunan dövrdə məhsul satışından əldə olunan gəlirə qədər təqvim günlərinin sayı. Bu halda, bütün mənfəətin və onun əsas hissələrinin orta qalıqları xronoloji ortalamaya görə hesablanır: dövrün əvvəlindəki məbləğin 1/2 hissəsi və hər gələn ayın əvvəlindəki qalıqlar + qalıq hissəsinin 1/2 hissəsi dövrün sonu. Nəticə hesabat dövründəki ayların sayına bölünür. İnkişaf etmiş kapitalın ümumi dövriyyəsinin nisbəti (çevrilmə nisbəti, resurs səmərəliliyi) hesabat dövründə istehsal və dövriyyənin tam dövrü neçə dəfə başa çatdığını və hər pul vahidi tərəfindən satılan məhsulların neçə pul vahidi gətirdiyini ölçür. Öz kapitalının dövriyyə nisbəti, sahibləri tərəfindən müəssisəyə yatırılan fondların fəaliyyət dərəcəsini göstərir. Dövriyyə kapitalının dövriyyə nisbəti, dövriyyə kapitalı tərəfindən müəyyən bir vaxtı üçün edilən dövriyyələrin sayını göstərir və müəssisənin dövriyyə kapitalına yatırılan 1 manata düşən məhsul həcmi xarakterizə edir.

Cədvəl 3: Göstəricilər sistemi kapitaldan istifadənin hərtərəfli iqtisadi təhlili üçün metodologiya

Balans	İllərin göstəricisi	Göstəricilər	
		+,-	%
1. Balans.	15387	+4952	147,5
2. Satış	321593	+12529	104,1
2380	1335	-1045	56,1
405023	387780	-17243	95,7

Mənbə: Müslümov S.Y., Kazımov R.N. 2011: materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təqdim olunan göstəricilər sistemi bir müəssisənin sahibkarlıq kapitalının hesablanması, qiymətləndirilməsi və təhlili üçün çox vacibdir. Cədvəl 1-dəki məlumatlardan. hesabat ilində kapital gəlirliliyinin son ilə nisbətən ümumi dəyişikliyinə - 0,124% olduğu görünür. Bu, aşağıdakı komponentlərdəki dəyişikliklər səbəbindən baş verdi: 1) satış gəliri: $(0.41-0.77) * 0.76 * 0.44 = -0.12\%$ 2) kapital dövriyyəsi: $(0.76- 0.83) * 0.41 * 0.44 = -0.0126\%$ 3) kapital multiplikatoru (leverage): $(0.37-0.44) * 0.83 * 0.41 = -0.024\%$ Nəticə etibarilə kapital gəlirliliyinə satışların gəlirliliyindəki dəyişiklik (-0.12%) təsir etmişdir. İdarəetmənin ixtiraçılıığı, bacarığı və motivasiyası müəssisəyə qoyulmuş vəsaitdən olduqca yüksək mənfəət

qazanmağa təsir göstərir. Beləliklə, ROA və ROE kimi göstəricilər istehsalın idarə olunmasının keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün yaxşı vasitədir. İdarəetmə səmərəliliyi ilə əlaqəli bu göstəricilər, fərdi balans maddələrinin nisbətində əsaslanan bir qurumun maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün digər göstəricilərə nisbətən daha etibarlıdır. Buna görə bütün ticarət subyektləri üçün böyük maraq doğurur. Müəssisənin gündəlik əməliyyatların idarə edilməsini optimallaşdıran miqdarda kapital saxlaması çox vacibdir. Kapitaldan işlənmənin əlverişliliyinin təhlili müəssisənin ən vacib alətidir. Müəssisədə belə bir analiz nə qədər dərin və təfərrüatlı aparılırsa, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat prosesi o qədər təsirli və uğurlu olar. İstehsal prosesində kapitaldan səmərəli istifadə etmək üçün onun aktiv hissəsinin payını artırmaq lazımdır. Texniki inkişaf və istehsalın təşkili planları və ticarət təşkilatının texniki yenidən təchizatı kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün əsas planlaşdırma formasıdır (Səbzəliyev S.M. 2003: s.215).

Texniki inkişaf və istehsalın təşkili baxımından kapitaldan istifadənin artırılmasına yönəlmiş tədbirlər aşağıdakı hissələrdə cəmlənmişdir:

- 1) mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
- 2) müəssisənin köhnəlmiş və işləyən avadanlıqlarının yenilənməsi;
- 3) istehsalın idarə edilməsi, planlaşdırılması və təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
- 4) tədqiqat və inkişaf işləri;
- 5) əməyin elmi təşkilinin tətbiqi.

3.3. Aktivlərdən istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi

Kapital, aktivlərin formalaşmasına qoyulmuş vəsaitlərin ümumi dəyərini xarakterizə edir. Qurumun maliyyə vəziyyəti dövriyyə prosesində kapitalın vəziyyətini və təsərrüfat subyektinin öz fəaliyyətini müəyyən bir vaxtda maliyyələşdirmə qabiliyyətini göstərən göstəricilər sistemi ilə verilir. Qurumun istehsal, satış və maliyyə fəaliyyətləri müddətində kapitalın davamlı dövriyyəsi, fondların strukturu və onların formalaşması mənbələri, habelə maliyyə mənbələrinə və bunun yekunu olaraq maliyyə mənbələrinə olan ehtiyac və ehtiyac vardır. xarici təzahürü şirkətin ödəmə qabiliyyəti olan müəssisənin vəziyyəti. Müəssisənin maliyyə rifahı və fəaliyyətinin nəticələri təsərrüfat subyektinin hansı kapitalla sahib olmasından, strukturunun nə qədər optimal olmasından asılıdır. Bu baxımdan kapitalın mövcudluğu, formalaşma mənbələri və yerləşdirilməsinin təhlili son dərəcə vacibdir.

Uzunmüddətli aktivlərin istifadəsinin səmərəliliyinin və investisiya siyasəti ilə əlaqəsinin təhlilinin vacibliyi aşağıdakı şərtlərlə müəyyən edilir.

1. Investisiya edilmiş kapitalın əsas aktivlərə qaytarılması (əməliyyat sahəsi ilə əlaqəli fəaliyyətlərin göstərilməsi), bir əlavə olaraq, olduqca uzun müddət tələb edir (Cari aktivlərdən fərq).

Əsas aktivlərə ümumiyyətlə istehsal məqsədli əsas vəsaitlər və bəzi qeyri-maddi varlıqlar (məsələn, patentlər, lisenziyalar, texnologiyalardan istifadə və ticarət markaları) daxildir.

2. İqtisadiyyatın real sektoru sektorlarında əsas aktivlərə qoyulan investisiyaların həcmi miqyası ilə seçilir və böyük kapital və uzunmüddətli borc kapitalı tələb edir.

3. Bu cür resurs potensialından istifadənin səmərəliliyi təbii olaraq kommərsiya təşkilatlarının gəlirliliyinə və onların kapitallaşmasına əsaslı təsir göstərir.

4. İstehsal potensialı sahəsində qabaqcıl texnoloji səviyyəsinə və aşınma dərəcəsinə uyğunluğunu qiymətləndirmək baxımından müəyyən edilmiş

problemlər, kapital qoyuluşu istiqamətlərinin formalaşmasında və əsaslandırılmasının nəzərə alınması məsləhətdir. kapital qoyuluşu büdcələri.

Xüsusi uzunmüddətli aktivlərin istifadəsinin effektivliyini qiymətləndirərkən investisiya fəaliyyəti ilə əlaqə özünü göstərir: bir tərəfdən yaradılan istehsal potensialından kifayət dərəcədə əlverişli istifadə qoyulmuş kapitalın gəlirliyini azaldır, digər tərəfdən isə qeyri-kafi investisiya büdcələr həcm baxımından köhnəlməyə və əsas fondların həddindən artıq köhnəlməsinə səbəb olur. Bu vəziyyətin nəticələri kapital-əmək nisbəti və əmək məhsuldarlığı, təmir xərclərindəki artım, qüsurlardan və istehsal xərclərindən qaynaqlanan itkilərin səviyyəsi, istehsal edilən məhsulların keyfiyyətindəki azalma baxımından rəqiblərdən geri qalır, bu da birlikdə fəaliyyətlərin gəlirliliyində azalmadır.

Uzunmüddətli aktivlərin tərkibində kifayət qədər əhəmiyyətli bir hissə, yarımçıq qalan obyektlərə, uzunmüddətli maliyyə aktivlərinə və digər bir qisminə kapital qoyuluşları ola bilər (xüsusi fəaliyyət növləri üçün səciyyəvidir). Tamamlanmayan tikinti obyektlərinə gəldikdə, bu balans maddəsinin dinamikasına diqqət yetirmək məsləhətdir. İşlərin planlara uyğun aparılması və başa çatmış obyektlərin əsas fondlara çevrilməsi zamanı azaldılması şərtilə, bitməmiş tikintidə xərclərin artırılması normaldır. Bir neçə ildir bir dəyişiklik olmadıqda, obyektlərin mövcudluğunun həqiqətlərini, vəziyyətlərini (qorunub saxlanılan və lazımı şəkildə qorunub saxlanılan və ya məhv edilmiş və dəyəri əhəmiyyətsiz) tapmaq lazımdır.

Kapital analizinin əsas məqsədi istifadə səmərəliliyinin obyektiv və dəqiq təsvirini verən ən məlumatlı parametrləri əldə etməkdir. Və təhlilin məqsədi müəyyən bir-biri ilə bağlı analitik tapşırıqların həlli nəticəsində əldə edilir. Beləliklə, kapital maliyyə analizinin ən vacib obyektidir, vəzifələri bunlardır:

- müəssisə kapitalının tərkibinin, quruluşunun və formalaşma mənbələrinin dinamikasının öyrənilməsi;
- böyüklüyündə dəyişiklik amillərinin açıqlanması;
- mənfəətin kapitala təsirini tapmaq;
- kapital artımının yaradılması;

- kapitaldan istifadə göstəricilərinin qurumun maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi.

Şirkətin maliyyə vəziyyətini, kapitalının formalaşması və yerləşdirilməsini analiz etmək üçün vacib və əsas məlumat mənbələri hesabat balansı, mənfəət və zərər hesabatları, kapital axınları, pul vəsaitlərinin dinamikası, əsas vəsaitlərin mövcudluğu və hərəkəti və digər formalardır. Kapital maliyyələşdirilməsi səmərəli və səmərəli olmalıdır. Və kapitaldan istifadənin səmərəliliyi yatırılan kapitalın bir manatı başına mənfəət miqdarı kimi başa düşülür. Kapital səmərəliliyi göstəricisi bir müəssisədə kapitalın istifadəsini əhatə edən kompleks bir anlayışdır. Kapitaldan istifadə səmərəliliyinin göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir: Mənfəət məbləğinin əsas və dövriyyə kapitalının orta illik məbləğinə nisbəti kimi kapitalın qaytarılması (gəlirliliyi). Kapital dövriyyəsi əmsalı məhsulların, işlərin və xidmətlərin satışından əldə olunan gəlirlərin kapitalın orta illik dəyərində nisbətidir. Kapital intensivliyi (kapitalın orta illik məbləğinin gəlir məbləğinə nisbəti) kapital dövriyyəsi nisbətində tərs göstəricisidir. Cəmi kapitalın gəliri ilə dövriyyəsi arasındakı əlaqə aşağıdakı kimi ifadə edilir: $\text{Satışdan mənfəət} / \text{Mənfəət} = \text{Kapitalın orta illik satış məbləğindən orta illik gəlir}$ Başqa sözlə, aktivlərin gəlirliliyi (ROA) satış gəliri (Rpn) və dövriyyə nisbəti: $\text{Cəmi kapitalın ümumi gəliri (ROA)} - \text{balans mənfəətinin bu mənfəəti qazanmaq üçün istifadə olunan orta kapital məbləğinə (balans valyutası) nisbəti ilə müəyyən edilir}$. Həmin göstərici bir müəssisənin bütün kapitalından istifadə əlverişliliyini ən qiymətli göstəricilərindən biridir. Bütün kapitalın ümumi gəliri müəssisə rəhbərliyinin keyfiyyətini və səmərəliliyini dəyərləndirmək üçün istifadə olunur.

Şirkət qazancının böyüklüyünü proqnozlaşdırır. İnvestisiya kapitalının gəlirliliyi (ROI) balans mənfəətinin (xalis) orta kapital və uzunmüddətli öhdəliklərin nisbətində bərabərdir. Bu göstərici təşkilatın fəaliyyətində uzun müddət qoyulmuş kapitaldan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edir. Kapitalın gəlirliliyi (ROE) kitab (xalis) mənfəətin kapital (pay) kapitalının orta illik dəyərində nisbəti ilə seçilir. Həmin, şirkətin öz kapitalından istifadənin səmərəliliyini göstərir. Bu göstəricinin

dəyəri ilə ümumi kapitalın gəlirliliyi (ROA) ilə müqayisə edilərsə, borc alınan kapitalın müəssisə sahibinin mənfəətinə təsiri göstərilir. Öz kapitalının geri ödəmə müddəti, kapitalın orta illik xərcinin xalis mənfəətə nisbətində bərabərdir. Bu, sahiblərin investisiyalarını mövcud gəlirlilik səviyyəsində neçə il ödəyəcəyini göstərir. Aktivlərin gəlirliliyi balans (xalis) mənfəəti uzunmüddətli aktivlərin orta dəyərində ayırmaqla müəyyən edilir. Bu göstərici təşkilatın əsas vəsaitlərindən və digər dövriyyədən kənar aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini əks etdirir. Kapital dövriyyəsi nisbəti satış gəlirlərinin kapitalın orta illik xərclərinə nisbəti ilə seçilir. Və kapital dövriyyəsi nisbətində tərs göstəricisinə kapital intensivliyi deyilir. Kapitalın orta illik maya dəyərinin satış gəlirlərinə bölünməsi ilə müəyyən edilir. Kapital dövriyyəsinin müddəti təhlil olunan dövrdəki təqvim günləri sayının (il - 360 gün, rüb - 90, ay - 30 gün) kapital dövriyyəsi nisbətində və ya kapitalın orta illik maya dəyərinin məhsuluna nisbətində bərabərdir və təhlil olunan dövrdə məhsul satışından qazanılan gəlirə qədər təqvim günlərinin sayıdır. Bu halda, bütün kapitalın və onun əsas hissələrinin orta qalıqları xronoloji ortalamaya görə hesablanır: dövrün əvvəlindəki məbləğin 1/2 hissəsi və hər gələn ayın əvvəlindəki qalıqlar + qalıq hissəsinin 1/2 hissəsi dövrün sonu. Nəticə hesabat dövründəki ayların sayına bölünür. İnkişaf etmiş kapitalın ümumi dövriyyəsinin nisbəti (çevrilmə nisbəti, resurs səmərəliliyi) hesabat vaxtında istehsal və dövriyyənin tam dövrü neçə dəfə başa çatdığını və hər pul vahidi tərəfindən satılan məhsulların neçə pul vahidi gətirdiyini ölçür.

Öz kapitalının dövriyyə nisbəti, sahibləri tərəfindən müəssisəyə yatırılan fondların fəaliyyət dərəcəsini göstərir. Öz kapitalının dövriyyə nisbəti, şirkətin öz vəsaitlərinin hesabat vaxtı üçün satılan məhsulların dəyərində neçə dəfə əks olunduğunu göstərir. Bu göstəricinin dəyəri bütün inkişaf etmiş kapitalın dövriyyə nisbətindən çoxdursa (yəni icra səviyyəsinin sərmayə qoyulmuş səhmdar kapitalından xeyli çoxdursa), bu şirkətdə borc alınan mənbələrin rolunun artdığını göstərir fəaliyyətlər və nəticədə maliyyə müstəqilliyindəki azalma. Dövriyyə kapitalının dövriyyə nisbəti, dövriyyə kapitalı tərəfindən seçilmiş dövr üçün edilən

dövriyyələrin sayını göstərir və müəssisənin dövriyyə kapitalına yatırılan 1 manata düşən məhsul həcmi xarakterizə edir. Verilən göstəricilər sistemi bir müəssisənin sahibkarlıq kapitalının hesablanması, qiymətləndirilməsi və təhlili üçün çox vacibdir.

Cədvəl 4: Göstəricilər sistemi kapitaldan istifadənin iqtisadi təhlili üçün metodologiya

Göstəricilər	Əvvəlki illərdə	Hazırki illərdə	+,-
Satış	309064	321593	+12529
2.Orta illik kapital dəyəri	400653	383019	-17634
Aktivlər	0,76	0,83	+0,07
Kapital gəlirliliyi	1,98	1,85	-0,13

Mənbə: Müslümov S.Y., Kazımov R.N. 2011: materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 4. kapitalın orta illik maya dəyərində 17634 manat azalma olduğunu və əksinə dövriyyə kapitalının 18002 manat artdığını göstərir ki, bu da öncəki ilə nisbətən 6% -dir. Hesablama nəticələrini Cədvəl 2-də nəzərdən keçirək. Nəticədə dövriyyə dövriyyəsinin müddəti 13 gün artdı və işləyən kapital 38 gün azaldı. İşləyən kapitalın dövriyyə nisbəti kapitalın maya dəyərinin artması səbəbindən 7% artmış, dövriyyə kapitalı isə 13% azalmışdır.

Növbəti analizlər zamanı dövriyyədəki dəyişikliyi öyrənmək lazımdır. dövriyyənin bütün mərhələlərində dövriyyə kapitalı. Bu bizə hansı mərhələlərdə bir sürətlənmə və ya yavaşlama olduğunu izləməyə imkan verəcəkdir. təhlil olunan müəssisənin kapital dövriyyəsi. Gördüyünüz kimi, debitor borclarındakı kapitalın müddəti kəskin azalıb, bu, müəssisəyə borcların qaytarılmasının vaxtında olduğunu göstərir. Eyni zamanda, bitməmiş istehsal fondları və hazır məhsulların dövriyyə müddətinin artması, bu da şirkət məhsullarının istehsalında və satışındakı çətinliklərdən xəbər verir. Kapital dövriyyəsinin sürətlənməsi nəticəsində iqtisadi effekt müəssisənin gəlir və qazanc məbləğinin nisbi olaraq sərbəst buraxılmasında ifadə olunur. Sürətlənmə (-E) səbəbindən dövriyyədən çıxarılan və ya kapital dövriyyəsinin ləngiməsi ilə dövriyyəyə əlavə olaraq edilən vəsaitlərin miqdarı (+ E) bir günlük satış dövriyyəsinin dövriyyə müddətindəki dəyişikliklə vurulması yolu

ilə seçilir. $E = 321593/360 (195-182) = 11\ 613$, 1.man. Şirkətimizdə dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin 13 gün azalması səbəbindən dövriyyədən 11.613.1 man məbləğində vəsait toplanmışdır. Hesabat ilində kapital 182 gündə deyil, 195-ci ildə dövriyyədə idisə, 321 593 AZN məbləğində faktiki gəlirlərin təmin edilməsi. dövriyyədə 173786 nəfər olmaması tələb olunurdu. dövriyyə kapitalı və 185399,1 man, yəni. 11613.1 nəfər üçün. eyni nəticəni başqa bir şəkildə əldə edə bilərsiniz. Kapital dövriyyəsi nisbətindən istifadə etmək. Bunu etmək üçün hesabat ilinin faktiki orta illik dövriyyə kapitalından əvvəlki ilin kapital dövriyyəsi əmsalı ilə həqiqi dövriyyə məbləğini yaratmaq üçün tələb olunan hesablanmış dəyərini çıxarmaq lazımdır: $\pm E = 173786 - 321593 / 1.98 = 11613.1$.

Kapitalın öyrənilməsi prosesinin özü iki əsas cəhəti əhatə etməlidir: sistemin genetik aspektlərinin öyrənilməsi və sistemin funksional tərəflərinin öyrənilməsi. Buna görə kapitalı təhlil edərkən bir tərəfdən formalaşma və inkişaf proseslərini, digər tərəfdən işləmə müddətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Hərtərəfli bir sistem təhlili apararkən, müəssisənin iqtisadi təhlilini sırf idarəetmə və maliyyə təhlilinə ayırmağa ehtiyac yoxdur. bu iki yanaşma bir-birini tamamlayır və davamlı qarşılıqlı əlaqədədir. Müəssisənin maliyyə funksiyasının təhlilini istehsal və marketinqdən ayır-ayrılıqda nəzərdən keçirmək mümkün deyil, ona görə ki, onlar bir-birinə əlaqəlidir. Bu qarşılıqlı əlaqənin əsasını müəssisənin kapitalının dövriyyəsi və dövriyyəsi prosesləri təşkil edir (Рожднова О.В. 2003: с.374).

3.4. Xüsusi kapitalın rentabelliyyənin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı biznesinə görə yeni qaydalar diktə edir və mənfəət təsərrüfat fəaliyyətinin nəliyyətli olmasının əsaslı göstəricisi hesab olunur. Mənfəət gəlirləri, xərcləri, itkiləri analiz edərək, təsərrüfat fəaliyyətinin hər bir göstəricilərini ümumiləşirir. Mənfəət köməyi ilə müəssisəsinin fəaliyyətinin əlverişliliyini və rentabelliğini öyrənmək və onu dəyərləndirmək olar. Mənfəət müəssisənin gələcək fəaliyyətini optimallaşdıracaq qaynaq, onun inkişafına təkan verəcək əsaslı qüvvə və onun şəxsi kapitalını yüksəltmək üçün əsas vasitədir.

Sahibkarlıq prosesinin əlverişliliyini iqtisadi göstəriciləri içərisində rentabellik göstəricisi əsaslı rol oynayır. Əgər mənfəətin qurumun mütləq gəlirliyini göstərsə, rentabellik nisbi gəlirliliyi göstərir və mənfəətin seçilmiş bazaya nisbəti ilə verilir. Müəssisə o halda rentabelli sayılır ki, məhsulun satışından qazanılan mədaxil məhsulun istehsalı və satışı xərclərini hesablamaqla bərabər müəyyən mənfəəti də təmin etsin. Beləliklə rentabellik müəssisənin işinin əlverişliliyini göstərərək, müəssisənin kapitalı artırmaq qabiliyyəti haqqında fikir yaradır.

Rentabellik fərqli qaydalarda ölçülür. Əsas səviyyə ümumi rentabellik və ya aktivlərin rentabelliği statistikasıdır və aşağıdakı düsturla ölçülür:

$$R_{\text{üm}} = (M_b : A) \cdot 100,$$

burada M_b - balans mənfəəti; A - qurumun aktivlərinin (əsas istehsal fondları ilə dövriyyə vəsaitlərinin) dəyəridir.

Rentabelliğin bu statistikası qoyulmuş kapitalın bir manatına olan mənfəətin məbləğini verir.

Aktivlərin rentabelliği ilə əlavə olaraq, sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili fəaliyyətində məhsulun rentabelliği göstəricisindən modern şəkildə istifadə olunur. Həmin göstərici aşağıdakı düsturla ölçülür:

$$R_m = (M_s : M) \cdot 100$$

burada M_s - məhsulun satışından qazanılan gəlir;
 M - satılmış məhsulun toplam maya dəyəridir.
Bu göstəricidən təsərrüfatdaxili analitik statistikalarında, ayrı-ayrı məmumat

növlərinin mənfəətliliyinə (zərərliyiyyə) baxılması, istehsala yeni məhsul növlərinin tətbiqi və səmərəsiz informasiyaların istehsaldan çıxarılması zamanı istifadə etmək daha əlverişlidir.

Qurumların təsərrüfat fəaliyyətində hesabi rentabellik statistikasından da istifadə edilir:

$$R_h = (M_h : A) \cdot 100,$$

burada M_h - hesabi mənfəətdir.

Aydındır ki, gəlir məmulatın maya dəyəri, həmçinin də onun satıldığı qiymətlə əlaqədardır. Bu halda məhsulun rentabelliği mənfəətin müstəqil və ya tənzimlənən qiymətlərlə satılmış məhsulun dəyərinə, əsasən satışdan mədaxilin məbləğinə nisbəti kimi ölçülə bilər. Elə bu səbəbdən də rentabelliğın belə statistikasını satışın rentabelliği deyilir. Məhsulun və satışın rentabelliği statistikaları qarşılıqlı əlaqədardır və həm hər bir məhsulun, həm də onun ayrı-ayrı növlərinin istehsalı və satışına görə cari xərclərin dəyişilməsini göstərir. Bu səbəbdən də bütünlükdə istehsalın səmərəliliğini yüksəltmək və mənfəətin yüksəlməsinin başqa imkanlarını qazanmaq üçün böyük və kiçik rentabelliğe sahib məhsulların xüsusi çəkirlərinin dəyişilməsindən asılı şəkildə məhsul buraxılışının strukturunu tənzimləmək olar.

Qurum kapitalının mülkiyyətçiləri üçün edilmiş kapitalın verimini, daha doğrusu, xüsusi mənfəətin rentabellik səviyyəsini bilmək çox əsasdır. O, aşağıdakı kimi hesablanır:

$$R_{KX} = (M_b : K_X) \cdot 100,$$

burada R_{KX} - müəssisənin əsas kapitalıdır.

Ümumi rentabellik dərəcəsinin seçilmiş kapitalın rentabelliği səviyyəsi ilə müqayisəsi xüsusi kapitalın dərəcəsinin onun veriminə necə təsir göstərdiyini bildirir.

Mənfəət və rentabellik müxtəlif amillərdir, onlar bir-birindən xüsusi şəkildə fərqlənir. Bəzən həmin göstəricilər üzrə analizlər müxtəlif yekunlara gətirib çıxarır. Xırda proyeqlər üçün rentabellik gəlirdən daha çoxdur, gəlir isə nəhəng proyeqlərin yol açdığı nöqsanları qiymətləndirərkən daha çox seçim edilir (Малькова Т.И. 2001: с.426).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Audit metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və kapitaldan istifadənin təhlili ilə bağlı aparılan araşdırmalara əsasən aşağıdakı nəticələr və təkliflər verilə bilər.

1. Kommersiya Qurumları üçün Milli Mühasibat və Maliyyə Hesabatı Standartlarının Konseptual Çərçivəsinə görə kapital, şirkətin bütün öhdəliklərini aktivlərdən çıxardıqdan sonra qalan xalis aktivlərinin dəyəridir.

2. Bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində gəlir, aktivlərin formalaşmasına qoyulmuş pul, maddi və qeyri-maddi formalarda fondların ümumi dəyərini xarakterizə olunduğu üçün bir müəssisənin ərsəyə gəlməsi və inkişafı üçün vacib iqtisadi əsasdır. Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə kapital müəssisənin sahiblərinin və işçilərinin, habelə dövlətin maraqlarını təmin edir. Bu səbəbdən də onu bir müəssisənin maliyyə idarəetməsinin əsas obyektinə kimi təyin edən budur və onun səmərəli istifadəsini təmin etmək bir təşkilatın maliyyə rəhbərliyinin ən vacib vəzifələrindən biridir.

3. Maliyyə idarəetməsi baxımından müəssisənin kapitalı təbii və əmək ehtiyatları ilə yanaşı istehsal amillərindən biridir.

4. Əsas təsnifat meyarlarına görə aşağıdakı müəssisə kapitalı növləri fərqləndirilir: müəssisənin mülkiyyətinə görə (öz və borc götürülmüş), istifadə məqsədlərinə görə (məhsuldar, kredit və spekulyativ), formalarına görə investisiya (kapital pul, maddi və qeyri-maddi formalarda), investisiya obyektinə görə (vacib və dövrüyyə), dövrüyyə prosesində olma formasına görə (müəssisənin kapitalı pul, istehsal və əmtəə formalarında), mülkiyyət formalarına görə (özəl və dövlət), təşkilati və hüquqi fəaliyyət formalarına görə (səhmdar, pay və fərdi kapital), maliyyə idarəetməsi praktikasında iş prosesində istifadə xüsusiyyətlərinə görə (işləyən və işləməyən), sahibləri tərəfindən istifadə xarakterinə görə (istehlak edilmiş ("istehlak edilmiş") və yığılmış (yenidən investisiya edilmiş), cəlb mənbələri tərəfindən (milli (daxili) və xarici kapital), fəaliyyət göstərən qanuni şərtlərə paralel şəkildə edilir (qanuni).

5. Şirkətin vacib strateji parametri kapital quruluşudur. Bu, müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün müəssisənin öz kapitalının və borc kapitalının nisbətini xarakterizə edən ən vacib göstəricilərdən biridir. Kapital quruluşu, aktiv və kapitalın gəlirlilik göstəricilərinə, maliyyə sabitliyi və likvidlik nisbətlərinə təsir göstərir, kommərsiya təşkilatının inkişafında mənəfət və risk nisbətini təşkil edir.

6. Optimal kapital quruluşunun özü, şirkətin uzunmüddətli inkişafını maliyyələşdirdiyi və müəssisənin bazar dəyərinin maksimuma çatdırıldığı minimum kapital dəyərinin əldə olunduğu öz və borc mənbələri nisbətidir. Müəssisənin maliyyə situasiyası və sabitliyi əsasən kapital və borc gəlirinin nisbətinin optimal dərəcəsindən asılıdır.

7. Kapitaldan səmərəli istifadə, bir ticarət təşkilatı və ölkənin milli sərvəti üçün əsas qazanc mənbəyidir. Bu səbəbdən də müəssisədə kapitalla nəzarət vacibdir. Bunun üçün kapitalın istifadəsinə dair yoxlama aparılır. Müəssisənin kapitalının yoxlanılmasının əsas məqsədi bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını, formalaşmasının düzgünlüyünü, kapitalın ölçüsündə və istifadəsində dəyişiklikləri, habelə onun göstərilməsinin etibarlılığını təsdiq etməkdir.

8. Auditin obyektləri onun əsas hissəsi, habelə onun formalaşdırılması və istifadəsi ilə bağlı əməliyyatlar, nizamnamə, əsasnamə, idarə heyəti səhmdarlarının iclas protokolları, mühasibat siyasəti və digər inzibati sənədlər.

9. Kapitaldan istifadə auditinin yaxşılaşdırılması üçün müəssisənin kapitalın daxili auditi üçün standartların hazırlanması böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin kapitalının daxili auditi üçün standartların hazırlanması müəssisənin özü tərəfindən kapitalın vəziyyətinə və istifadəsinə daha səmərəli baxmağa imkan verəcəkdir.

10. Müəssisə rəhbərliyi bilavasitə fəaliyyətini hansı qaynaq mənbələri ilə aparacağı və kapitalının hansı fəaliyyət sahələrinə sərmayə qoyacağı barədə dəqiq bir fikir sahibi olmalıdır. Bir təsərrüfat subyekti hansı kapitalla sahib olduğuna, quruluşunun nə qədər optimal olduğuna, əsas və dövriyyə fondlarına nə qədər

məqsədəuyğun çevrildiyinə görə, fəaliyyətin nəticələri və müəssisənin maliyyə rifahı asılıdır. Bu səbəbdən kapitalın mövcudluğu, formalaşma mənbələri və yerləşdirilməsinin təhlili vacibdir.

11. Kapitaldan istifadə səmərəliliyinin və ya bunun gəlirliliyinin təhlili müəssisənin fəaliyyətinə qoyulmuş bütün vəsaitlərin qaytarılmasını, idarəetmənin keyfiyyətini, müəssisənin investisiyalardan olduqca mənfəət qazanmasını qiymətləndirir. Bunu etmək üçün aktivlərin gəlirliliyi (ROA), investisiya kapitalı (ROI) və kapital (ROE) göstəricilərindən istifadə edilir.

12. Müəssisənin fondlarından istifadənin intensivliyini və işgüzar fəaliyyətini göstərən ən vacib göstəricilərin əsas hissəsi kapital dövriyyəsidir. Kapital dövriyyəsi dərəcəsi kapital dövriyyəsi əmsalı (satış gəlirlərinin nisbəti və kapitalın orta illik miqdarı) və kapital dövriyyəsinin müddəti (təhlil olunan dövrdəki təqvim günlərinin sayının kapital dövriyyəsi nisbətinə nisbəti ilə bilinir).

13. Müəssisənin şirkətinin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və kapitalının təşkilini yaxşılaşdırmaq üçün kapital dövriyyəsinə sürətləndirməyin aşağıdakı yolları tövsiyə olunur:

1) istehsalın intensivləşdirilməsi ilə istehsal dövrünün müddətinin azaldılması (yeni texnologiyalardan istifadə, mexanizasiya və istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması, əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin artırılması.);

2) istehsalın zəruri maddi ehtiyatlarla təmin edilməsi və kapitalın ehtiyatlarda xərclədiyi vaxtın azaldılması, maddi-texniki tədarükün təşkilini yaxşılaşdırmaq üçün;

3) məhsulların daşınması və hesablaşma sənədlərinin qeydiyyatı prosesini sürətləndirmək;

4) debitor borclarına sərf olunan vaxtı azaltmaq;

14. Qurumda, təşkilatda kapitaldan istifadənin təhlil metodologiyasını təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilməlidir: maliyyə və investisiya analizi və kapitalın hərtərəfli təhlili.

15. İstehsal və dövriyyə prosesində kapitalın ikili xüsusiyyəti daim təzahür olunur ki, bununla da onu mənbəyi və müəssisənin məhsuldar aktiv kapitalının yaradılması öhdəliklərinin yaranma səbəbi kimi müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən kapitalın sistemli şəkildə öyrənilməsi zamanı sistemin genetik tərəfini (kapital formalaşması) və sistemin funksional tərəflərini (kapitalın işləmə prosesi) öyrənmək lazımdır. Bu baxımdan kapitalı təhlil edərkən bir tərəfdən formalaşma və inkişaf proseslərini, digər tərəfdən fəaliyyət göstərdiyi müddətləri baxmaq lazımdır.

16. Bu anda şirkətdəki kapital analizinin mürəkkəbliyi təmin edilmir. Müəssisə kapitalın iqtisadi təhlili üçün kapitalın ölçüsünə, strukturuna, dinamikasına real qiymət verməyə, dəyişikliklərinə təsir edən səbəbləri və amilləri müəyyənləşdirməyə kömək edən hərtərəfli bir metodologiya hazırlamalıdır. Bu texnikanın praktikada tətbiqi müəssisənin kapitalının formalaşması və işləməsi prosesinin ətraflı öyrənilməsi, onun əsas hissəsi sayılan bütün elementlərin hərtərəfli, hərtərəfli təhlili, qarşılıqlı şərtləndirilməsi və əlaqələndirilməsi yolu ilə kapitalın idarə olunmasını yaxşılaşdıracaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 sayılı Qanunu”, Bakı, 1994.

2. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi haqda 2001-ci il 11 iyul tarixli Qanun”, Bakı, 2001.

3. “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq memorial order forması əsasında sintetik uçotu aparılması Qaydası”-nın təsdiq edilməsi haqqında. Bakı, 2016.

4. “Müəssisələrin Uçot Siyasəti haqqında Əsasnamə” (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli 5 sayılı əmri).

5. “Mühasibat (maliyyə) uçotu” - dərslik, 35 ç.v. - 2003-cü il (müəlliflər kollektivi tərəfindən).
6. “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu”, Bakı, 2005.
7. Kərimov A. (2014), “Mühasibat uçotu, vergilər”, Bakı, “Elm” 365 səh.
8. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. (2011), “Maliyyə təhlili”, “Azərənəşr”, 312 səh
9. Nazirlər Kabinetinin “Beynəlxalq Mühasibat uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAMI” (20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar).
10. Rzayev Q.R. (2000), “Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit” dərs vəsaiti, “Azərənəşr”, 10,8 ç.v. 411 səh.
11. Rzayev Q.R. (2004), “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı”, dərs vəsaiti, “Adiloğlu”, 11ç.v. 341 səh.
12. Sadıqov Ə. və b. (2012), “Mühasibat uçotu”, Bakı, “Adiloğlu”, 421 səh.
13. Səbzəliyev S., Quliyev V. (2014), “İdarəetmə uçotu”, Bakı, “Şərq və Qərb” 341 səh.
14. Səbzəliyev S.M. (2003), “Mühasibat (maliyyə) hesabatı”- dərs vəsaiti 16 ç.v. “Azərənəşr”, 215 səh.
15. Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.Ş. (2003), “Auditin əsasları”, Dərslik. “Azərənəşr”, Bakı, 310 səh.

Rus dilində

1. Аббасова С.А. (2011), “Практический аудит”. - Баку: АЗГЭУ, 188 стр.
2. Абрютин А.С. (2008), “Финансовый анализ”. Учеб. пособие. / А.С. Абрютин. Москва: Издательский дом «Бизнес-пресса», 304 стр.
3. Васильев С.С. (2008), “Экономика торговли и общественного питания”. М.: Экономика, 144 стр.
4. Видяпин В.И. (2008), „Анализ и диагностика финансово-хозяйственной

деятельности предприятий: учебник“к. М.: ИНФРА-М, 615 стр.

5. Войтоловский Н.В. (2011), „Экономический анализ. Учебник для вузов“.- Москва: ЮРАЙТ, 507 стр.

6. Волков О.И. (2009), “Экономика предприятия (фирмы): учебник” / О.И. Волков. - М.: ИНФРА-М, 602 стр.

7. Гребнев А.И. (2008), “Совершенствование управления торговлей”. / А.И. Гребнев, А.И. Никулин, В.П. Гонжаров. - М., «Экономика», 328 стр.

8. Грищенко О.В. (2010), “Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия”. -Москва: ИНФРА-М, 112 стр.

9. Елисеева Т.П. (2007), “Экономический анализ хозяйственной деятельности: учебник” / Т.П. Елисеева. - Мн.: Современная школа, 941 стр.

10. Ермолович Л.Л. (2010), “Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: учебно-методическое пособие”. М.: Современная школа, 800 стр.

11. Ефимова О.В. (2009), “Финансовый анализ: монография” / О.В. Ефимова. Мн.: Юнити, 376 стр.

12. Зайцев Н.Л. (2008), “Экономика, организация и управление торговлей: учебник” / Н.Л. Зайцев. - М.: ИНФРА-М, 455 стр.

13. Ионова А.Ф., Селезнева Н.Н. (2009), “Финансовый анализ”. М.: ПРОСПЕКТ, 623 стр.

14. Качалин В.В. (2008), “Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами ГААР”. М, 354 стр.

15. Малькова Т.И. (2001), “Теория и практика международного бухгалтерского учета”. Санкт-Петербург, 426 стр.

16. Международные Стандарты Финансовой Отчетности”. П.Сапожникова, Москва, 2012, 87 стр.

17. Нидлз Б., Андерсон Х., Копдуелл Д. (2004), “Принципы бухгалтерского учета”. М, 411 стр.

18. Подольского В.И. (2011), “Аудит учебник под ред”. В.И. Москва, «ЮНИТИ», 607 стр.
19. Ришар Ж. (2000), “Бухгалтерский учет: теория и практика”. М, 365 стр.
20. Рожнова О.В. (2003), “Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности”. М, 374 стр.
21. Соколов Я.В. (1996), “Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней”. М, 521 стр.
22. Соколов Я.В. (2000), “Основы теории бухгалтерского учета”. М, 426 стр.
23. Соловьева О.В. (2003), “МСФО и ГААП: учет и отчетность”. М, 384 стр.
24. Соловьева О.В. (2008), “Зарубежные стандарты учета и отчетности”. М, 341 стр.
25. Стуков С.А., Стуков Л.С. (2008), “Международная стандартизация и гармонизация учета и отчетности”. М, 419 стр.
26. Суйц В. (2007), “Управленческий учет”. Москва, 371 стр.
27. Учебник А. (2009), /под ред. “Соколова” Я.В. М.: Магистр, 463 стр.
28. Хендриксон Э.С., Ван Бреда М.Ф. (1997), “Теория бухгалтерского учета”. М, 374 стр.
29. Хохонова Н.Н. (2002), “Международные стандарты финансовой отчетности. Ростов-на-Дону”, 384 стр.
30. Шнейдман Л.З. (1997), “Тенденции регулирования бухгалтерского учета в международной практике”. М, 398 стр.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Mənfəət təhlili.....	44
Cədvəl 2: Gəlirlərin hesablanması.....	48
Cədvəl 3: Göstəricilər sistemi kapitaldan istifadənin hərtərəfli iqtisadi təhlili üçün metodologiya.....	63
Cədvəl 4: Göstəricilər sistemi kapitaldan istifadənin iqtisadi təhlili üçün metodologiya.....	68

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Xalis mənfəət əldə etmə qaydası.....	37
---	----

